

XIINXALA QABIYYEEFI BIFIYYEE MAMMAAKSOTA
OROMOO GORSA EEYYANTAA NAMAA KENNUUF
OOLAN: HAALA AANAA QARSAA MAALLIMAA, GODINA
SHAWAA KIBBA LIXAA

GONFAA TUGGEE GAAJOO

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GAMISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA'EE, MUUMMEE
AFAAN OROMOO HOG-BARRUU FI FOOKLOORIIF KAN
DHIYAATE.

YUUNIVARSIITII FINFINNEE
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTIIMUUMMEE AFAAN OROMOO,
HOGBARRUUF FOOKILOORII

HAGAYYA 2016/2008
FINFINNEE

Yuunvarsiiiti Finfinneetti Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraa Booddee:

Waraqaa Qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fooklooriin guuttachuuf Gonfaa Tuggeetiin mata duree, *Xiinxala Qabiyyee fi Bifiyyee Mammaaksota Oromoo Gorsa Eeyyantaa Namaa Kennuuf Oolan: Haala Aanaa Qarsaa Maallimaa, Godina Shawaa Kibba Lixaa*, jedhurratti qophaa'ee sadarkaa ulaagaa Yuunvarsiiitichaa guutuun kan dhiyaatedha.

Koree Qormaataa:

Maqaa	Mallattoo	Guyyaa
Qoraa Alaa: _____	_____	_____
Qoraa Keessaa: _____	_____	_____
Gorsaa: _____	_____	_____

Ittigaafatamaa Muummee ykn Qindeessaa Sagantaa Digirii Lammaffaa (MA).

Gabaabsa

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa, Qabiyyeefi bifiyyee Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan, xiinxaluun ibsuudha. Qorannoon kun gosa qorannoo akkamtaa waan ta'eef, mala qorannoo akkamtaatiin ibsame. Maddi raga qorannichaas, madda raga tokkoffaafi madda raga lammaffaa kan of keessatti qabatudha. Kanaaf, akka madda ragaa tokkoffaatti namoonni odeeffannoon irraa funaaname, manguddoota Oromoo waa'ee mammaaksaa gadifageenyaan beekanirraati. Meeshaan ragaaleen ittiin funaaname ammoo, mala afgaaffiifi marii garee xiyyeeffataati. Maddi ragaa lammaffaan ammoo, sakatta'a dookumentiin kan argamedha. Innis, kuusa yaadannoo Mammaaksota Oromoo Waajjira Aadaafi Turizimiitiin, hawaasa aanichaarraa walitti qabamee ol taa'e sakatta'uun funaanameera. Malli idaattessuu ammoo, idaattessuu miti-carraa yoo ta'u, gosa iddatteessuu kanneen keessaa iddatteessuun dhimma itti bahame idaattessuu akkaayyooofi iddatteessuu darbaa dabarsaati. Kanaafuu, qorataan dura waajjira Aadaafi Turizimii aanichaa mariisisuudhan namoota aanichaa keessaa waa'ee Mammaaksa Oromoo sirritti beekan erga gaafateen booda, ragaalee qorannichaaf isa barbaachisan walitti qabateera. Dabalataanis, qorataan manguddoota mammaaksa beeku jedhamanii eeramanirraa odeeffannoo yeroo fudhachaa ture, manguddoota mammaaksa Oromoo sirriitti beekan kan biroo akka isaaf eeran gaafachuudhaan namoota eeraman kanneenirraa ragalee walitti qabateera. Xiinxala ragaalee taasifameen, argannoowwan garaa garaatu argame. Isaanis: Mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan qabiyyeefi bifiyyee adda addaa qabaachuu isaanii. Akkasumas, hawaasicha keessatti manguddoonni irra jireessaan mammaaksatti gargaaramuunii namoota gorsuun beekamu. Namoonni umurii waggaa kudha saddeetii hanga manguddummaa gidduu jiran ammoo nigorsamu. Kana malees, mammaaksatti gargaaramanii nama gorsuun hawaasichaaf faayidaalee garaa garaa niqaba. Dhumarrattis, mammaaksi yoomessa murtaa'aa akka hinqabne bira gahameera. Argannoo kana bu'uura godhachuun: hawaasni Oromoo mammaaksota gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan baay'inaan qabu kanneen kanneen haaluma kanaan jajjabeeffamanii tajaajilaaf dhiyaachuu qabu. Bifiyyeen mammaaksonni gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan qaban kunis, bifuma kanaan kununfamanii tajaajilaaf yoo dhiyaatan gaariidha. Akkasumas, hawaasa Oromoo keessatti mammaaksaan namoonni gorsaman namoota umurii waggaa kudha-saddeetii olii waan ta'eef, ijoolleefis hiika mammaaksa mammaakamee hubachiisuun mammaaksan gorsi eeyyantaa osoo kennameef, ergaa mammaaksan darbu hubachaa akka guddatan isaan taasisa. Dhumarratti, mammaaksi yoomessa dhaabbataa waan hinqabneef, hawaasni Oromoo lafa dogoggora walirratti arge maratti mammaaksatti dhimma bahee walgorsachuu qaba.

Galata

Duraan dursee isa na gargaaree asiin na ga'e waaqayyoon guddaan galateeffadha. Itti aansuudhaan hojii qorannoo kanaa yommuun qopheessuu nuffii tokko malee, yeroofi beekumsa qaban osoo hinqusatiin jalqabaa hanga dhumaatti gorsa kan naaf kennaniifi tumsa ogummaa isaanii kan naaf gumaachan gorsaa koo Dr. Tolamaariyaam Fufaa baay'een galateeffadha. Akkasumas, ergan barumsa koo jalqabeetii kaasee hanga dhuma barnoota kootti yaadaafi maallaqaan nadeeggaraa kan turan harmee koo Amusee Baay'isaafi haadha manaa koo Sabboontuu Ayyaanoof galanni koo guddaadha. Dabalataanis, hojii qorannoo kana gaggeessaa yeroon turetti madda raga qorannichaa ta'uun tumsa deeggarsa isaanii haalan kan naaf taasisan manguddoota Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaafi Hojjetoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaa nan galateeffadha. Kana malees, hiriyyaa koo Kompiitera dhuunfasaa naaf ergisuun waraqaa qorannoo kana haala kanaan akkan qopheessuuf gumaacha isaa naaf taasise obbo Dirribaa Dheeressaa baay'een galateeffadha. Itti dabalees, Yuunvarsitiiti Finfinnee kan bu'a bahii hedduu keessa darbuun carraa barnootaa kana naaf kennuun sadarkaa kanarraa akkan gahu nataasise guddaan galateeffadha. Muummeen Afaan Oromoos kana caalaa haadagaagu; haaguudatu jechuun barbaada. Akkasumas, kallattiinis ta'e alkallattiidhaan namoota qorannoo kana keessatti tumsa naaf godhan maraaf galanni koo guddadha. Dhumarrattis, karaa hundumaa deeggarsa naaf gochaa osoo jiruu xumura barnoota koo kan hinqaqqabiin hafe, abbaa koo Obbo Tuggee Gaajoo biyyoon sitti hasalphattu jechuun barbaada.

Jibsoo

Afaan Oromoo

Afoola

Afseena

Afwalaloo

Afwalaloo barbachisummaa addaaf

Afwalaloo dhimma hawaasaa

Afwalaloo gaddaa

Afwalaloo jaalalaa

Afwalaloo nama tokko leellisu

Afwalaloo qeeqoo

Afwalaloo Sirbaa

Afwalaloo wallisaarratti hundaa’u

Alkallattii

Artii hawaasaa

Beekumsa dhaloota darbee

Calaqqisiisuuf

Ciicata

Duudhaa hawaasaa

Durdurii

Eeyyantaa

Faallaa

Faaruu ayyaaneffannaa amantii

Faaruu nama beekamaa

Faaruu Siyaasaafi aangoo olaanaa qabanii

Afaan Ingilizzii

Oral literature

Legend

Oral Poetry

Special purpose poetry:

hunting, war and work

Multiple literary

Elegiac-Poetry

Love poetry

Panegyric-poetry

Satirical poetry

Lyric Poetry

Poetry and patronage

Indirect

Performing folk-art

Knowledge of the past generation

Reflecting function

Input

Social folk-custom

Folk-tale

positive

Irony

Festival religious

gnomic poetry

Topical and political Songs

Faaruuft tapha ijoollee	Children songs and rhymes
Faaruu tiskee	Pastoral Songs
Fakkoommii	Symbol
Fak-sammuu	Imajinary
Gababsanii ibsuuf	Summative function
Gartokkeen qindaayaa	Semi-structured
Goodambaa banaa	Open air Museum
Hi'entaa	Negative
Kalaqa	Creative
Jechoota filachuu	Diction
Maalummaa mammaaksaa	Definition of proverbs
Mala iddattoo akkayyoo	Purposive sampling
Mala iddattoo darbaa dabarsaa	Snow-ball sampling
Mala iddattoo miti-carraa	Non-probability sampling
Miidhagsuuf	Aesthetic functions
Miti-qindeeffamaa	Unstructured
Akkasaa	Simile
Namoomsuu	Personification
Qabeentaa	Content
Quuqqaa eenyummaa	Sense of identity
Qindeeffamaa	Structured
Qulqulla'inaa/akkamtaa/	Qualitative
Raagoowwaan	Oral narratives
Raagamtaa	Myth
Raagamtaa Uumamaa	Creation Myth
Raagamtaa Ergamtootaa	Deity Myth

Raagamtaa Goobaangaleessaa

Ukukkubsee

Sadoommii

Safuu Oromoo eegsisuuf

Saxaxa

Unkawwan gaggabaaboo

Iddeessa

Gabaabsa

Hero Myth

Hyperbole

Figurative Speech

Normative function

Design

Witticisms

Metaphor

Abstract

Qabeentaa

Mata-dureewwan	Fuula
Gabaabsa	i
Galata	ii
Jibsoo	iii
Qabeentaa.....	vi
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1. Seenduuba	1
1.2. Ka'umsa Qorannichaa	5
1.3. Kaayyoo Qorannichaa	6
1.4. Faayidaa Qorannichaa	7
1.5. Daangaa Qorannichaa	8
1.6. Hanqina Qorannichaa	9
1.7. Ibsa Naannoo Qorannichaa	9
BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU	12
2.1. Yaadrimee Fookloorii	12
2.2. Faayidaa Fookloorii.....	14
2.3. Gooroowwan Fookloorii	15
2.3.1. Afoola	15
2.3.1.1.Faayidaa Afoolaa	17
2.3.1.2. Amaloota Afoolaa	18
2.3.1.3. Gosoota Afoolaa	19
2.3.1.3. 1. Raagoowwan.....	20
2.3.1.3.2. Afwalaloo.....	22
2.3.1.3.3. Unkawwaan Gaggabaaboo.....	23
2.4. Maalummaa Mammaaksaa	24
2.4.1. Faayidaa Mammaaksaa	25
2.4.2. Qabiyyee Mammaaksaa	29
2.4. 3. Bifiyyee Mammaaksaa.....	31
2.4.4.Dubbii Qolaa (Sadoommii).....	34
2.4.5. Faayidaa Mammaaksatti Gargaaramanii Namoota Gorsuun Qabu.....	39
2.4.6. Yoomessa Mammaaksaa.....	40
2.4.7. Tooftaa Qoqqooddii Mammaaksaa	41
2.4.8. Hariiroo Mammaaksaafi Gorsaa	42
2.5. Yaaxxina Qorannoo Kana Tumsu	46
2.6. Sakatta'a Barruu Walfakkii.....	47
BOQONNAA SADII: MALA QORANNICHAA	50
3.1. Saxaxa Qorannichaa	51
3.2. Irraawwatama Qorannichaa.....	51

3.3. Mala Iddattoo	52
3.4. Meeshaalee Funaansa Ragaalee	53
3.4. 1. Afgaaffii.....	54
3.4.2. Marii Garee Xiyyeeffataa.....	54
3.4.3. Sakatta’a Dookumantii.....	55
3.5. Mala Xiinxala Ragaalee	55
BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAALEE.....	57
4.1. Odeeffannoo Ragaa Kennitootaa	57
4.2. Xiinxala Qabiyyee Mammaaksota Oromoo Gorsa Eeyyaataa Namaa.....	58
Kennuuf Oolanii	58
4.2.1. Tokkummaafi Jaalalaan akka Jiraatan Gorsuuf	59
4.2.2. Soba Maqsanii Dhugaa akka Hordofan Gorsuuf	62
4.2.3. Dhimma Baraarratti Gorsuuf	64
4.2.4. Obsaan akka Jiraatan Gorsuuf.....	65
4.2.5. Waan Qaban akka Qusatan Gorsuuf	66
4.2.6. Walkabajuun akka Jiraatan Gorsuuf	68
4.2.7. Amala Badaarraa akka of Qusatan Gorsuuf.....	69
4.2.8. Finnaafi Halagaa Isaanii akka Adda Baafatan Gorsuuf	70
4.2.9. Finna walloolan Gorsuun Araarsuuf	71
4.2.10. Hammeenya Gochuurraa akka of Qusatan Gorsuuf.....	72
4.2.11. Abdiin akka Jiraatan Gorsuuf	74
4.2.12. Dhimmanii Hojii Isaanii akka Hojjetan Gorsuuf	75
4.2.13. Yeroo Isaaniitti Seeraan akka Fayyadaman Gorsuuf	76
4.2.14. Lugni akka Onnee Horatu Gorsuuf.....	77
4.2.15. Qabeenyaafi Daangaa Isaanii akka Eeggatan Gorsuuf	78
4.2.16. Of Eeggannoon akka Jiraatan Gorsuuf	79
4.2.17. Ofta’anii akka Jiraatan Gorsuuf.....	81
4.2.18. Ofittummaa akka Dhiisan Gorsuuf	82
4.2.19. Abshaalummaafi Mala akka Horatan Gorsuuf.....	83
4.2.20. Iccitiifi Booree Jireenyaa akka Qabatan Gorsuuf	84
4.2.21. Ejjennoo akka Qabaatan Gorsuuf	85
4.2.22. Oolmaa Gaarii akka Hindagannee Gorsuuf	86
4.2.23. Namoota Gorsa Fudhachuu Didan, Irra Deebi’anii Gorsuuf	87
4.3. Xiinxala Bifiyyee Mammaaksota Oromoo Gorsa Eeyyantaa Namaaf Kennuuf	
Oolanii	88
4.3.1. Mammaaksota Bifa Afwalaloo kan Qaban.....	89
4.3.2. Mammaaksota Bifa Gabaabaafi Ergaa Bal’aa of Keessaa Qaban.....	89
4.3.3. Mammaaksota Bifa Jette Jetteen Kan Dhiyaatan.....	90
4.3.4. Mammaaksota Bifa Jechoota Saalfirraa Utaaluun Dhiyaatan.....	91

4.3.5.Mammaaksota Bifa Sadoommii Garaa Garaa Qaban	91
4.3.5.1. Mammaaksota Bifa Sadoommii Akkasaa Qaban.....	92
4.3.5.2. Mammaaksota Bifa Sadoommii Namoomsuu Qaban	92
4.3.5.3.Mammaaksota Bifa Sadoommii Iddeessaa Qaban	93
4.3.5. 4. Mammaaksota Bifa Sadoommii Ukukkubsee Qaban	94
4.3.5.5. Mammaaksota Bifa Sadoommii Anyarsee Qaban	95
4.4. Mammaaksaan Eenyutu Gorsa Eeyyantaa Namaa Kennaa?.....	95
4.5. Mammaaksa Mammaakamuun Eenyutu Gorsama?.....	98
4.6. Faayidaa Mammaasa Oromootti Gargaaramanii Gorsa Eeyyantaa Namaa Kennuun Qabu.	100
4.7. Yoomessa Mammaaksa Oromoo	102
BONNAA SHAN: GUDUNFAAFI YABOO	104
5.1. Gudunfaa	104
5.2. Yaboo	106
Wabiilee	107
Dabaleewwan	113

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1. Seenduuba

Dhalli namaa jiruufi jireenya isaa keessatti sirna adda addaa uumee itti fayyadamaa tureera; ammas itti fayyadamaa jira. Akkaataan jireenya dhala namaa ammoo, yeroo baay'ee kan ibsamu fookloorii hawaasaa keessattidha. Kanaafuu, seenaa, duudhaa, falaasama, ogummaafi eenyummaa saba tokkoo hubachuufi ajaa'ibsiifachuuf, bu'aan fookloorii hawaasichaa qorachuun qabu, baay'ee olaanaa ta'a (Feqade, 1991). Haata'u malee, waa'een fookloorii Afrikaa guutuu keessattiyyuu hanga bara 1960tti dagatamee ture (Schipper, 2000).

Dagatamuun qo'annoo fookloorii ammoo, dagatamuu aadaa, seenaafi eenyummaa hawaasa tokkoo fida. Dabalataanis, Brunvand (1979: 426) bu'aa fookloorii hawaasaa qorachuun qabu ilaalchisee yoo ibsu, "Folklore is asphere of interaction, amirror of culture, aperspective screen of personality. It is also response to individuals needs and artistic expression with its own structure and aesthetics," jechuun ibseera. Akka yaada hayyuu kanaatti, fooklooriin ibsituu aadaa hawaasaati. Aadaan ammoo, daawwitii jiruufi jireenya dhala namaati. Kanaafuu, fookloorii hawaasaa beekuun aadaa hawaasaa beekuudha. Aadaa hawaasaa beekuun ammoo, akkataa jiruufi jireenya dhuunfaa ofiifi hawaasaa beeku akka ta'e agarsiisa.

Gama biraatiin, fooklooriin gooroowwan garaa garaa of jalatti qabatee argama. Gooroowwan kanneen keessaa ammoo, tokko afoola. Haata'u malee, afoolli akka ogummaafi beekumsa hawaasaatti osoo hinbeekamiiniifi hinfudhatamiin tureera. Garuu, gaheen afoolli gama eenyummaa, aadaafi duudhaalee hawaasa tokko ibsuu keessatti qabu baay'ee olaanaadha. Karaan afoolli hawaasaa ittiin dagaagu kessaa ammoo, inni tokko afaani. Kanaafuu, afaan meeshaa afoolli hawaasa tokkoo ittiin dagaaguufi dhalootaa dhalootatti lufu waan ta'eef, guddinni afoolaa guddina afaaniirraa adda bahee hin'ilaalamu. Kana jechuun ammoo, karaa biraatiin guddinni afoolaa guddina afaanii

akka ta'e agarsiisa. Sababa kanaaf, gooreewwan Afoola Oromoo hundinuu beekamanii galmeeffamuun dhaloota ammaafis ta'e, kan boriif ol taa'uun baay'ee barbaachisaadha. Haata'u malee, qorannoon hanga yoonatti gooreewwan afoola Oromooratti hojjetame, madaalli kana kan eege hinfakkaatu. Kun ammoo, gooreewwan Afoola Oromoo hanga barbaadame qorannoodhaan mul'atanii akka hinjirre agarsiisa. Sababa kanaaf, baay'een isaanii bakki isaan itti beekaman manguddoota Oromoo biraattidha. Dhaloota har'aa, ijoolleefi dargaggoota biratti garuu, kan dagataman fakkaatu (Feyisa, 1961).

Garuu, miseensi garee hawaasa tokkoo, jiruufi jireenya isaanii keessatti yeroo gamtaan jiraatan milkaa'ina argachuuf, beekumsa dhaloota darbeerraa dhaaluun dirqama. Sababni isaas, namni beekumsa seenaa hinqabneefi faayidaa seenaa hinbeekne quuqqaan eenyummaa, waan itti hindhaga'amneefi. Waa'ee eenyummaa isaa baruufis ta'e, walitti dhufeenya sabni dur tureefi amma jiru qabu baruu kan danda'u, yoo seenaa hawaasa darbee beeke qofaadha. Kanaafuu, jireenya ilmaan namootaa seenaa darbe keessatti kaafnee yoo ilaalu baanne, kan har'a irra jirru baruufis ta'e hubachuuf nirakkanna. Egaan, kaleessi yoo hinjiraanne har'i hinjiru; har'i hinjiru taanaan ammoo, boru nidhufaan tasa hinyaadamu. Sababa kanaaf, isa har'aa baruu, kan boruu tilmaamuufi isa kaleessaa qorachuun barbaachisadha (Alamaayyoo fi kanneen biroo, 2006).

Haata'u malee, waa'ee Afoola Oromoo ija kanaan yoo ilaalle, seenaan isaas ta'e, afoolli isaa yeroo dheeraaf bifa barreeffamaan katabamee ifa akka hinbaane icciitiidhaan qabamee tureera. Sababa kanaaf, hanga jalqaba 1970tti qubee afaanichaatiif mijatu osoo hinqabaatiin ture. Jalqaba bara jedhame kanatti garuu, Qubee Laatinii gargaaramuun Afaan Oromoo dubbisuufi barreessuu dhaabni Adda Bilisummaa Oromoo barsiisaa tureera (Tilahun, 1993). Gabaabaatti, rakkina haala kanaan hawaasa Oromoo mudatan irraa wanti hubatamu, sabni Oromoo ogbarruu barreeffamaa kan mataasaa osoo hinqabaatiin akka turu taasifamuusaa qofa osoo hintaane, afoolli saba kanaas carraa galmaa'ee taa'uufi qoratamuu akka hinarganne taasifamaa turuusaati. Yaada kana kan dhugoomsuus, Tamene (2000: 11) yoo ibsu:

Afan Oromo is one of the important languages in Africa and the language which was used in the royal courts of the Oromo Gibe States and other Oromo regions of the horn of Africa, the status of the language has changed dramatically, after Abyssinia, a small country in the northern part of Ethiopia, colonized Oromo land in the last quarter of the 19th century. The Abyssinian conquerors did not only appreciate the land of the Oromo people and made them landless serfs, but also suppressed the Oromo culture and ruled people with iron hands. They have made the Oromo language a target for suppression, which they saw as the heart of Oromo culture. It was, legally forbidden to use Afan Oromo in all official communications such as in courts, churches, and mosques, schools, offices and parliament. To make it short till 1992, there was not a single school in the whole of Ethiopia which teaches in Afan Oromo even in first or second grade, jedha.

Akka yaada hayyuu kanaatti, Afaan Oromoo, Afaanota Ardii Afrikaa keessatti bu'aa qabeessa ta'an kessaa tokko ta'uun, naannoo Muutumoota Oromoo Gibeeff Oromiyaa biroo keessatti Afaan Mana Murtii ta'ee kan tajaajilaa tureera. Haata'u malee, sadarkaan afaan kanaa haala sukkaneessaa ta'een kan jijjiirame, kutaa Kaaba biyya Itoophiyaatti kan argamtu, Mootummaan Habashaa naannoo jaarraa 19^{ffaa} keessa erga lafa Oromoo saameeti. Akkasumas, bittaan Mootummaa Habashaa kun lafa Oromo qofa saamuun nagahe jechuun kan dhiise osoo hintaane, uummanni Oromoo hojjetanii harkaa duwwaa akka hafaniifi aadaanisaanii akka hinmul'anne taasisuudhaan afaan qawween bulchaa turaniiru. Dabalataanis, Afaan Oromoo akka lubbuu aadaa hawaasa Oromootti kan ilaalamu ukkaamsuun, aadaa hawaasichi qabu dagachiisuuf yaalii guddaa gochaa turan. Kanaafuu, Afaan Oromoo, wajjiraalee hawaasummaa kan akka: mana murtii, mana amantaa, mana barnootaa, biirooleeffi Paarlamaa keessatti dubbachuun seeraan waan nama gaafachiisuuf eessattuu dhimma itti bahuun dhorkamaa tureera. Kanarraan kan ka'e, Afaan Oromoottiin hanga 1992tti guutummaa biyya Itoophiyaa keessatti sadarkaa kutaa 1^{ffaattis} ta'e, sadarkaa kutaa 2^{ffaatti} Afaan Oromoottiin barnoonni kennamaa akka hinturre nuhubachiisa.

Haata'u malee,akkuma Oromoon, “Xiyya darbatanii waan tokko rukutuuf, duubatti harkisuun dirqama,” jechuun mammaaku: aadaa baddeeffi safuu cabde deebisuuf, aadaa

dur awwaalante qotanii baasuun barbaachisaa waan ta'eef, Oromoonni yeroo sana karaa adda addaatiin carraa barnootaa argataniifi namoonni Oromoof dhimman tokko tokko gufuufi gufannaa kana hunda cabsuun Afoola Oromoorratti hojiiwwan qorannoofi maxxansa barreeffamoota adda addaa hojjetaniiru (Misgaanuu, 2011).

Egaa, gochi akkanaa kun hawaasa Oromoorratti haaraawwatamuyyuu malee, Uummanni Oromoo saba horteen isaa tokkicha ta'ee, Saboota Afrikaa Bahaa keessatti argaman hundaarra isa guddaadha. Kanaafuu, Afaan Oromoo maatii Afaan Kuush keessa tokko yoo ta'u, biyyoota Kaaba Baha Afrikaa kanneen akka: Itoophiyaa, Keeniyaa fi Somaalii fa'a keessatti nidubbatama. Akkasumas, Itoophiyaa keessatti namoota miliyoona soddamaa ol ta'aniif afaan abbaa ta'uun yoo dubbatamu; Itoophiyaafi Keeniyaa keessatti ammoo akka afaan lammaffaatti namoota miliyoona saddeettama (80,000,000) ol ta'aniin nidubbatama (Tamene, 2000). Ta'us, hanga jalqaba 1970tti qubee afaanichaatiif mijatu osoo hinqabaatiin ture. Jalqaba baroota jedhame kanatti garuu, Qubee Laatinii gargaaramuun Afaan Oromoo dubbisuufi barreessuu, dhaabni Adda Bilisummaa Oromoo barsiisaa tureera (Tilahun, 1993). Walumaagalatti, afoola Saba Oromoo kan Oromoon: aadaa, duudhaa, amantaa, ilaalcha, fedha, jaalalaafi jibbasaa ittiin ibsatu kanarratti hoomtuu hinhojjetamne jechuu qoratichaa osoo hintaane, dhiibbaan harka halagaan irraan kan ka'eiddooniifi ilaalchi gaariin hinkennamneef, hamma qoratamuu malaa hinqoratamne jechuu ta'a.

Haata'u malee, yeroo dhiyootii asitti goreewwan afoola Oromoo carraa qoratamuu argachuun qorannoon barattoota Oromoo sadarkaa garaa garaarra jiraniin irratti gaggeeffamaa jira. Goreewwan qorataman keessaa ammoo, tokko mammaaksa. Mammaaksi ammoo, hawaasa tokkoof tajaajila bal'aa kenna. Tajaajila mammaaksi hawaasaaf kennu ilaalchisuun, Fiqaaduun (2007:12), "Goreewwan afoolaa keessaa gooreen sabni Oromoo ittiin walgorsatan, walitti dheekkamaniifi ittiin walqeeqan mammaaksa," jechuun ibseera. Akkasumas, hawaasa Oromoo biratti, "Mammaaksi koobaa dubbiiti," jedhama (Sahilu, 1996). Kana malees, Oromoon dubbii yeroo jalqabus

ta'e yeroo xumuru, mammaaksatti kan gargaaramu ta'uusaatu kabajaafi jaalala gooreen afoolaa kun saba kana biratti qabu dhugoomsa. Kanas, kan mirkanneessu jecha Oromoon, "Mammaaksi waalama, tokko dubbii fida; tokko dubbii fixa," jedhudha (Sahilu, 1996).

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Sabaafi sablammoonni ardiilee adda addaarra jiran martinuu, mammaaksa dabalatee afoolota duudhaa hawaasa isaanii ittiin guddifatan, eeggatan, kununfatan, walgorsatan, walbarsiifatan, shaakala hawaasa isaanii biratti fudhatamaafi kabaja qaban ittiin hundeeffatan, adeemsa guddina isaanii keessatti yakkaafi karoora yakkaa ittiin ofirraa faccisan niqabu. Akkasumas, mammaaksi muuxannoofi beekumsa hawaasaa duriifi kan ammaa ta'ee dhalootaa dhalootatti kan darbu, kuufama aadaa, seenaa, beekumsaafi ogummaa hawaasaati.

Haata'u malee, mammaaksi hawaasa Oromoo Godina Shawaa Kibba Lixaa: Aanaa Qarsaa Maallimaa, mammaaksatti gargaaramanii dhaamsa walii dabarsuun, keessattuu dhaloota si'anaa biratti waan dagatame fakkaata. Ta'us, mammaaksi gooreewwanafoola Oromoo keessaa, tokko ta'ee, dhimmoota akka: aadaa, safuu, beekumsa, muuxannoofi jiruufi jireenya hawaasaa keessatti wallaala, dogoggoraa, maal-nadhibdeeniifi wkf walqabatanii wantota hawaasicha mudatanirratti, hawaasaaf gorsa eeyyantaa kennuuf gaheen inni qabu olaanaadha. Hawaasni Oromoo mammaaksota dhimma aadaa, duudhaa, safuu, falaasamaafi wkf kan hawaasni Orom durii isaanirraa barbaadu kana hubatanii, guddina aadaa, afaaniifi biyya isaanii keessatti gahee hiikaafi bu'aa qabeessa ta'e taphachuu akka danda'aniif mammaaksota gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolanitti gargaaramuun gorsa walii kennuudhaaf ammoo, qabiyyee manguddoonni Oromoo mammaaksatti gargaaramuun gorsa irratti waliif kennaniifi bifa mammaaksi kun gorsaaf ittiin dhiyaatan duukaa bu'uunii xiinxaluun barbaachisaadha.

Haata'utii garuu, hamma qorataan sakatta'etti, kallattileen qorannoon Mammaaksota Oromoo irratti gaggeeffaman yoo ilaalle kanneen akka: mammaaksota hawaasni

Oromoo dhimmoota adda addaaf itti gargaaraman akka waliigalaatti walitti qabuun galmeessanii kaa'uu, qabiyyee mammaaksota dubartii, haadhaa, abbaa, ijoolleefi ijoollummaa agarsiisan qacceessuun kaa'uufi darbee darbee ammoo, qabiyyee mammaaksota Oromoo akka walii galaatti walitti qabuun qacceessuurraan kan darbe, Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan addatti namni qorate hinjiru. Garuu, hawaasni Oromoo mammaaksota dhimma aadaa, duudhaa, safuu, falaasamaafi wkf kan hawaasni Orom durii isaanirraa barbaadu kana hubatanii, guddina sabaafi biyyasaanii keessatti gahee hiikaafi bu'aa qabeessa ta'e taphachuu akka danda'aniif mammaaksota gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolanti gargaaramanii gorsa walii kennuudhaaf, qabiyyee manguddoonni Oromoo mammaaksatti gargaaramuun irratti walgorsaniifi bifa mammaaksi gorsa eeyyantaa namaaf kennuuf oolurratti namni qorannoo gaggeesse hinjiru. Kanaafuu, qoratichi Mammaaksota Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaa gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan hawaasicharraa walitti qabuun akkaataa qabiyyeefi bifiyyee isaaniitiin xiinxalee ol kaa'uu yaadeera. Kanuma bu'uureffachuun, qorannoon kun gaaffilee bu'uuraa armaan gadii deebisuuf yaala. Isaanis:

1. Qabiyyeen Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolani isaan kami?
2. Bifni Mammaaksa Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolani haala akkamiin mul'ata?
3. Mammaaksi hawaasa Oromoo keessatti eenyuuniifi eenyuuf mammaakama?
4. Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolanitti gargaaramanii nama gorsuun faayidaa akkamii qaba?
5. Mammaaksi Oromoo yoomessa akkamii keessatti mammaakama?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Qorannoon kun kaayyoo gooroofi kaayyoo gooree of jalatti hammatee jira. Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa, “Qabiyyeefi bifiyyee Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan,” xiinxaluun ifa baasuudha. Kaayyoo gooroo qorannichaa galmaan

ga'uuf kayyoon gooree qorannichaa qabxiwwan armaan gadiirratti xiyyeeffachuun qophaa'aniiru. Isaanis:

1. Mamaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan qabiyyeewwan akkamii akka qaban adda baasuun ibsuu.
2. Mammaaksonni Oromooorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan bifa akkamii akka qaban adda baasuun ibsuu.
3. Mammaaksi hawaasa Oromoo biratti eenyuuniifi eenyuuf akka mammaakamu adda baasuun ibsuu.
4. Mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolanitti gargaaramanii nama gorsuun faayidaaakkamii akka qabuaddabaasuun ibsuu.
5. Mammaaksi Oromoo yoomessa akkamii keessatti akka mammaakamu adda baasuun kaa'uu.

1.4. Faayidaa Qorannichaa

Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaaf kennuuf oolan gadi fageenyaan qorachuun: yaada, ilaalcha, amantaa, hawwii, abdii hawaasni walirraa qabu hubachuuf gargaara. Akkasumas, hawaasni Oromoo wanta hawaasasaaf jaallatuufi kan hawaasasaarratti jibbu, ilaalcha, hawwii, yaada walii waliisaaf qabu; akkaataa ittiin walgorsuufi walqajeelchu adda baafachuun duudhaa, aadaa, safuu, naamusaafi sansakka hawaasichi barbaadu bifaafi hubannoo walfakkaatu akka qabaatu gochuufi bocuuf gargaara. Dabalataanis, qophii jireenya gara fuula duraatti keessatti ta'urratti hawaasaaf hubannoo kennuuf, manguddootaaf, barreessitotaafi wkf nigargaara. Karaabiraatiin, barsiisonni seenaafi afaanii: barattoota isaanii yeroo barsiisan: seenaa, duudhaa, aadaafi afaan hawaasichaa ittiin hubachiisuuf isaan gargaara.

Walumaagalatti, qorannoon kun faayidaa armaan gadii kennuu danda'a jedhameetu yaadama.

1. Hawaasni Oromoo mammaaksatti gargaaramuun qabiyyeewwan akkam akkamiirratti akka gorsa eeyyantaa namaaf/ waliif kennan dhaloonni har'aas ta'e kan boruu irraa barachuu danda'u.
2. Guddina qorannoo afoola Oromoof nigumaacha.
3. Namoonni afoola Oromoorratti qorannoo akka hojjetan nikakaasa.
4. Namoota afoolarratti qorannoo gaggeessaniif ka'umsa nita'a.
5. Qorannoon afoolaa xiyyeeffannoo akka argatuuf nigargaara.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoo kun bakkaafi qabiyyeen daangeffamee jira. Kanaafuu, bakkaan guutummaa Naannoo Oromiyaarratti osoo gaggeeffame gariidha. Haata'u malee, humnafi baajataa guddaafi yeroo bal'aa gaafachuu isaarran kan ka'e, Godina Shawaa Kibba Lixaa: Aanaa Qarsaa Maallimaa qofarratti daanga'eera. Gama qabiyyeetiin yoo ilaalle ammoo, mammaaksi haala qabatamaa hawaasni keessatti mammaakurratti hundaa'uun dhaamsa garaa garaa niqabaata (Fedhasaa, 2013). Haata'u malee, dhaamsa mammaaksonni haala adda addaa keessatti qaban si'a tokkotti qorannoo kanaa keessatti hammachiisuun hindanda'amne. Qabiyyee mammaaksi tokko haala adda addaa keessatti qabu ilaalchistee, Finnegan (1970: 395),

So far we have been considering the content and formal characteristics of proverbs in Africa. However, it is particularly true of proverbs whose use and application depends so crucially on their context that no full understanding can be reached without some knowledge of the occasions and purpose of their actual use, jechuun ibsiteetti.

Akka yaada hayyuu kanaatti, xiinxala qabiyyeefi bifiyyee Mammaaksota Afrikaarratti taasisteen, qabiyyeefi bifiyyeen mammaaksota haala keessatti mammaakamaniifi kaayyoo mammaakamaniif irratti hundaa'uun hiika garaa garaa akka qabaatan agarsiisa. Kanarraan kan ka'e, qorannoo kana keessatti mammaaksota Oromoo dhimma garaa garaaf tajaajilan akka walii galaatti walitti qabuun, qabiyyeefi bifiyyee isaanii xiinxaluun

hindanda'amne. Sababa kanaaf, qorataan kallattiiwwaan/ hawaasni Oromoo mammaaksatti gargaaramuun dhaamsa waliif dabarsaan keessaa kallattii gorsa eeyyantaa namaa kennuuf dhimma itti bahanirratti xiyyeeffachuun, mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan walitti qabuun qabiyyeefi bifiyyeeisaanii xiinxaluun ibsuu yaadeeti. Kanaafuu, qorannoon kun, qabiyyeefi bifiyyee Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan 206xiinxaluun ibsuu qofaarratti xiyyeeffata.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Waraqaa qorannoo kun "Xiinxala Qabiyyeefi Bifiyyee Mammaaksa Oromoo Gorsa Eeyyantaa Namaa Kennuuf Oolan (Haala Lixaa: Aanaa Qarsaa Maallimaa: Godina Shawaa Kibba Lixaa) jedhurratti xiyyeeffata. Garuu, adeemsa qorannoo kana gaggeessuu keessatti, rakkooleen adda addaa qorataa mudataniru. Rakkooleen kunneen kessaa isaan gurguddoon: odeeff kennitoonni tokko tokko sodaarraan kan ka'e meeshaa elektirooniksiin sagaleenisaanii akka waraabamuuf eeyyamamoo ta'uu dhabuufi qoratichi kompiitera waraqaa qorannoo kana ittiin barreessu argachuu dhabuusaati. Haata'u malee, rakkoowwaan kana qabachuun callisee kan taa'e osoo hintaane; odeeffannoo kennuu sodaataniif, kaayyoo qorannichaa seeraan hubachiisuun eeyyamamoo ta'anii odeeffannoo akka kennan taasiseera. Rakkina dhimma Kompiiteraan walqabatee isa mudateefis, hiriyyaa isaa kan ta'e, obbo Dirribaa Dheeressaarraa bifa ergisaan fudhachuudhaan, dhimma itti baheera. Kana malees, jalqabaa hanga xumura qorannoo kanaatti rakkoolee xixiqqoo qorataa danqaa turan qoratichi nuffii tokko malee obsaan keessa darbeera.

1.7. Ibsa Naannoo Qorannichaa

Aanaan Qarsaa Maallimaa Mootummaa Naannoo Oromiyaa, Godina Shawaa Kibba Lixaa keessatti aanaa argaman keessaa ishee tokko yommuu taatu,. Aanaan kun akka aanaatti kan hundoofte bara 1998 akka Lakkoofsa Itoophiyaatti ture. Bara kanaa eegaltee hanga ammaatti akka aanaatti ijaaramtee bulaa jirti. Magaalaan guddoon aanaa kanaa

‘Leemman’ jedhamti. Akkasumas, Aanaan Qarsaa Maallimaa magaala guddittii Godina Shawaa Kibba Lixaa ‘Walisooraa’ fageenya km135fi Magaalaa Mootummaa Naannoo Oromiyaa Finfinnee irraa ammoo, km 60 fagaachuun daandii konkolaataa Magaalaa Finfinnee irraa gara Magaalaa Buttaajiraa geessurratti argamti.

Haalli teessuma lafa Aanaa Qarsaa Maallimaa dirreen 65.5%, pilaatoon 26.5%fi gaarreen 8% yoo ta’u, aanaan kun argama birqabaatiin, karaa Kaabaa Aanaa Sabbataa Awaasiin, karaa Kibbaatiin Aanaa Soddoo Daacciifi Sabaafi Sablammoota Uummattoota Mootummaa Naannoo Kibbaatiin, karaa Bahaatiin Godina Shawaa Bahaa Aanaa Aqaaqiifi Lixaan ammoo, Aanaa Sadan Soddoo Toleetiin daangeffamtee argamti. Akkasumas, aanaan kun bal’ina lafaa hektaara 59, 905 kan qabdu yoo taatu, lafa waliigalaa kana keessaa lafti qonnaa hektaara 10, 394 lafti dheedumsaa hektaara 8, 339 lafti bosonaa hektaara 4, 403 lafti ijaarsa manaatiif oole hektaara 3, 630 lafti tajaajilaaf hinoolle ammoo, hektaara 313 qabdi.

Akkasumas, aanaan kun gosa biyyee kanneen akka: biyyee gurraachaa 58%, biyyee diimaa 29%, biyyee walmakaa 12%, kan biroon ammoo, 1% yoo ta’u, gosoonni biyyee aanichaa oomisha qonnaarraa galii argamsiisuu keessatti gahee olaanaa qaba. Gosti midhaanotaa gurguddoon aanaa kana keessatti oomishamanis kanneen akka: qamadii, garbuu, misiraa, shumburaa, baaqelaa, atara, gaayyoo, xaafii, boqqolloo, warqeefi kuduraaleefi muduraalee adda addaati. Dabalataanis, aanaa kana keessatti beelladoonni garaa garaa nihorsiifamu.

Kana malees, Aanaan Qarsaa Maallimaa bara 2008tti baay’ina uummataa 186,017 kan qabudu yoo ta’u; dhiira 47, 849fi dubartoonni 47,270 ta’u. Uummanni magaalaa dhiirri 49,560 yoo ta’u, dubartoonni 45, 559; ida’amni 95, 119 ta’u. Uummanni baadiyaa ammoo, dhiirri 49,560, dubartoonni 45,559; ida’amni 90,898 kan ta’udha. Uummanni kunis, afaaniifi amantaa mataa isaanii niqabu. Akkasumas, afaan aanaa kanatti dubbatamu, Afaan Oromoo yoo ta’u, afaanonni akka: Afaan Guraageefi Afaan Amaaraa saba Guraageefi Amaraa naannoo magaalaa jiraataniin nidubbatamu.

Dabalataanis,haalli faca'iinsa amantaa aanaa kanaa Waaqeffataa, Oortoodoksiifi Pirotestaantiidha. Kana malees, Aanaan Qarsaa Maallimaa Bulchiinsa Magaalaa 3fi gandoota baadiyaa 31, walitti gandoota 34 qabdi. Akkasumas, anaan kun Godambaa Arkiyoolojii argama dhala namaa 'Awaash Malkaa Qunxuree' godambaa banaa niqabdi. Goodahambaan kunis, akka Afrikaatti Sadarkaa Lammaffaarratti argama. Dabalataanis,, godahambaalee biroo kanneen akka: Dhakaa dhaabbataa Giraanyi, Holqa Zeenaa Maarqos, Holqa Tummee Waatoo, Holqa Aalgaa Daalattiifi Dhakaa Dhaabbataa Taa'aa kanneen jedhaman goodahambaalee aanicha keessatti argamaniifi kununsi barbaachisaa ta'e godhamaafii jiruudha.Dhumaratti, fuudhaafi heeruma ykn warroommii jechuun adeemsa dargaggeessi fuudha ga'e tokko shamarree heeruma geesse tokko waliin walfuudhuun bultii ijaarrataniidha. Haata'u malee, sirna warroommii Aanaa Qarsaa Maallimaa keessatti beekaman gosoota adda addaatu jira. Isaanis:kadhimmachuu, waliingaluu, waliin baduu, irra dhaabaafi butiidha(Madda: Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaa).

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaan kun qabxiiwwan gurguddaa sadii qabatee dhiyaatera. Isaan kessaa kutaan inni jalqabaa, yaad-rimeen mata-duree qorannaachaa waliin walqabatee jiru, sakatta'amuun bakkatti dhiyaatedha. Lammaaffarratti ammoo, yaaxxinoota qorannoo afoola gaggeessuuf gargaran keessa, yaxxinni qorannoo kana tumsu bakkatti filatameedha. Dhumarrattis, sakatta'a barruulee walfakkiitu dhiyaate. Kana jechuunis, qorannoowwan garaa garaa Mammaaksa Oromooratti namoota garaa garaan hojjetaman sakkatta'uun garaagarummaafi tokkummaa qorannoo kana waliin qaban ilaalameera.

2.1. Yaadrimee Fookloorii

Hiika fookloorii ilaalchisee, hiikni hayyoota dirree qorannoo fookloorii hunda amansiisuufi tokko taasisu hin'argamne. Kanarraan kan ka'e qorattoonni dirree qorannoo fookloorii hiika fookloorii kennuu caalaa wantota fooklooriin of keessatti hammatu tarreessurratti xiyyeeffatu (Dundes, 1965; Dorson 1972). Haata'u malee, Dameen qorannoo kun maqaa, 'fookloorii' jedhu kana osoo hin'argatiin, maqaa biraatiin beekamaa tureera. Kana ilaalchisuun, Dorson (1972:1) yoo ibsu, "Folklore emerged as a new field of learning in the nineteenth century when antiquaries in England and philologists in Germany began to look closely at the ways of lower classes....The word 'folklore' phrase thenceforth adopted in place of cumbersome phrase popular antiquities," jedha.

Akka yaada kanaatti, beekumsa hawaasaa akka damee barnoota tokkootti qorachuun kan jalqabame Jaarraa 19^{ffaa} keessaa biyyoota Ingilizii keessatti namoota hambaa meeshaalee durii qorataniifi Jarman keessatti ammoo qorannoo guddina afaanii warra gaggeessaniinidha. Akkasumas, beekumsi kun mooggaasa fookloorii jedhu osoo hin'argatiin dura hambaawwaan aadaa dinqisiifamoo ta'aniin ykn ijaarsota bebbeekamoo durii jedhamuun akka beekamantu hubatama. Kun ammoo, dirreen qorannoo kun maqaa kana kan argate yeroo dhiyoo keessa ta'uusaa agarsiisa. Maqaa kana kalaquun namni si'a

jalqabaaf itti fayyadame waggoota (165) fuuldura, bara (1846) nama biyya Ingilizii kan ta'e 'William John Toms' nama jedhamu ture (Dorson, 1972; Misgaanuu, 2011). Innis jechoota lama 'folk' kan jedhuufi 'lore' kan jedhu walitti suphuun Afaan Ingiliziin "foklore" jedhee moggaase.

Kana ilaalchisuun, Dundes (1965: 20) yoo ibsu, "Folk can refers to any groups of people that so ever who share atleast one common factors," jedha. Akka yaada hayyuu kanaatti, jechi 'folk' jedhu garee namootaa yoo xiqqaate dhimma tokkorratti wanta waliin qooddatan kan qabaniidha. Wanti waliin qooddatan kunis, kanneen akka: sirnaa, safuu, aadaa, barsiifata, aadaa, duudhaa, hojii, umurii, saalaafi wkf fa'a. Jecha, 'lore' jechuun ammoo, beekumsaafi muuxannoo namoonni jiruufi jireenya isaanii keessatti waliif qoodanidha. Akkasumas, fooklooriin beekumsa hawaasaa ta'uusaa, Dorson (1972:17) yoo ibsu, "Folklore has an echo of the past, but at the same time it is also the various voice of the present. Foklore has been, and continues to be, a reflection and weapon of the class conflict," jechuun ibsa. Akka yaada hayyuu kanaatti, fooklooriin mul'istuu wanta darbeeti. Kanaafuu, fooklooriin dhalootarraa dhalootatti darbaa kan tureefi ammas darbaa kan jiru; fuuldurattis kan lufinsa isaa itti fufuufi akka meeshaa lolaafi daawwiitii uummmataatti hawaasa tajaajiludha.

Karaa biraatiin, Fekade (1991), fooklooriin qabiyyeewwan garaa garaa kanneen akka: raagoo, afseenaa, durdurii, taphootaa, dubbiiwwan, fakkeenyan dubbataman, eebbawwan, abaarsa, arrabsoo, nagaa walgaafachuu, huccuu aadaa, ragada, beekumsa, amantii, riqicha aadaa, muuziqaa, meeshaalee aadaa, sirbaa, maqaawwaan barreeffamoota awwaalarratti barreeffamanii, tapha saddeeqaa, kadhannaawwan, haasa'aa sochiirratti hunda'e, sanyii lakkaa'uu, gosoota nyaataa, ayyaanota waggaa kanneen akka: Qillee, Arafaa, Cuuphaa, Sooma Hiikkaa, Dhaloota Goftaa Iyyeesuus, Dhaloota Nabiyyuu Mohammad, Cidhawwan, Guyyaa Boqonnaa, Guyyaa Injifannoo kanneen jedhamaniifi wkf of keessaatti akka qabutu ibseera.

Walumaagalatti, yaadrimee ‘fookloorii’ jedhurratti yaadni beektonni kunneen kaa’an yoo ilaallu, hayyoonni yaadrimee fookloorii kana ija garaa garaan ilaanii hiika garaagaraa akka itti kennaniif sababa kan ta’e, dirreen qorannoo kun yaadrimee bal’aa of keessaa qabaachuusaati. Sababa kanaaf, akkaataa ilaalchaafi hubannoo isaaniitiin yaadrimee tokko bifa adda addaatiin ibsaniiru. Kanaafuu, jechi ‘fookloorii’ jedhamu kun akka beektonni hedduun ibsanitti, jiruufi jireenya hawaasaa keessatti waan, aadaa, safuu, falaasama, duudhaa, amantaa, barsiifata, afseenaa, raagoo, durdurii, taphootaa, dubbiiwwaan adda addaafi wkf of keessatti nihammata.

2.2. Faayidaa Fookloorii

Karaabiraatiin, miidhaginni fookloorii keessa jiru akka riqichaatti hawaasa walitti fiduuf nigargaara. Kana ilalchisuuun, Brunvand (1979: 426) yoo ibsu, “Folklore is a sphere of interaction, needs and desires, and artistic expression with its own structures and aesthetics,” jechuun ibsa. Akka yaada kanaatti, fooklooriin barbaachaafi fedhii guddaa hawaasni qabu; akkasumas, ogummaa artii hawaasaafi caasaa artii hawaasaa, miidhagina isaa waliin akka geengootti kan walquunnamsiisu ta’uu isaa hubanna. Karaa biraatiin, fooklooriin madda ragaati. Kanaafuu, qorannoon seenaa, aadaa, duudhaafi haala uummata tokkoo keessatti bifa madda ragaatiin waan dhihaatuuf uummata madda ragaa barreeffamaa hinqabneef madda qorannoo seenaa, aadaa, duudhaafi amantaa ta’uun nitajaajila. Kana malees, uummata madda seenaa qabu biratti akka meeshaa sirna siyaasaa, artii, barnootaa, dinagdeefi hawaasummaatti nitajaajila. Gita qabsoo keessattis, gahee olaanaa qaba (Dorson, 1972, Misgaanuu, 2011).

Akkasumas, Bascom (1965) faayidaa fooklooriin hawaasa tokkoof qabu kanneen akka: barsiisuuf, cimsuuf ykn eenyummaa agarsiisuuf, to’achuuf ykn ittisuufi miliquuf hawaasa dhimma itti bahu tokko nigargaara jechuun faayidaa fookloorii iddoo gurguddaa afuritti qoodee kaa’eera. Kana malees, fooklooriin dhaloota darbeefi kan ammaa richaa ta’uun walquunnamsiisa. Kanis, hambaalee bara durii turaniifi amma jiran, walitti fiduun dhalaata ammaaf nidhiyeessa; kan boriif ammoo ol kaa’a (Misgaanuu, 2011).

Kanaafuu,fooklooriin hawaasni tokko eenyummaa isaanii akka ijaarrataniifi ibsatan gochuun miseensonni hawaasichaa hidhanni isaan walii walii isaanii duukaa qaban ijaarsa guutuu ta'een akka bu'uureffamu gochuu keessatti gahee olaanaa qaba.

2.3. Goorowwan Fookloorii

Karaa biraatiin,ayyoonni adda addaa fookloorii goorowwaan adda addaatti qooduun kaa'aniiru, Hayyoota kanneen keessaa, Dorson (1972) goorowwaan fookloorii bakka gurguddaa afuritti qooduun kaa'eera. Gorowwan kunneenis,afoola, meeshaalee aadaa, duudhaa hawaasaafi artii hawaasaati. Gorowwaan kanneen keessa xiyyeeffannoon qorannoo kanaa afoolaan waan walqabatuuf, waa'ee afoolaa akka armaan gadiitti haa'ilaallu.

2.3.1. Afoola

Afoolli goorowwan fookloorii keessaa tokko ta'ee, waan gareen hawaasaa tokko waliin qooddatan kanneen akka: aadaa, amantaa, siyaasa, dinagdee, guddina, qaroomina afaanii, safuu, duudhaafi wkf of keessatti hammaata. Yaada kanaan walqabsiisee, Berhanu (2009: 13) yoo ibsu, “As its name suggests the term oral literature refers to verbal art or traditional cultures usually composed oral and tranismitted from generation to generation by word of mouth,” jedha. Akka yaada kanaatti, afoolli aadaafi duudhaa hawaasaa kan of keessatti hammatu ta'ee, himiinsa afaaniin dhaloota gara dhalootaatti kan darbu akka ta'e nuhubachiisa.Akkasumas, Fedhasaan (2013:33) maalummaa afoolaa ilaalchisee,

Afoolli kalaqasammukeessatti qophaa'uunaafaaniin hima-muudha.Kana keessatti haalli lufinsasaas himinsa afaaniin malee, barreeffamaan miti. Wanti afaaniin lufaa dhufe kun baattuu seenaa eenyummaa, falaasama, ilaalcha, duudhaa, safuu, diinagdee, amantii, siyaasaa, beekumsaafi muuxannoo dhala namaa baatanii asga'an, jechuun ibsa.

Yaada karraas wanti hubatamu afoolli afaaniin dhalootarra dhaloota kan darbu ta'ee dhimmoota garaa garaa of keessatti hammachuusaati. Kaaluma kana fakkaatuun, Addunyaan (2014: 166),

Afoolli ogummaa labata tokkoo kan biraatti afaaniin darbudha. Fayyadama afaanii kan ilmi namaa uumaa, uumama beekumsa natoofi baranee ittiin hubatu jechuunis nidanda'ama. Kana malees, sochii miiraafi sammuu isaa keessatti lubbuu godhate miidhagina uffachiisee bifa qindaa'ina qabuun kan dhiyeessu, sammuu kan dammaqsu, miira kakaasee kan sissi'eessu, hojii uumee ta'uun isaas ifa. Kanaafuu, aadaa, seenaa sadarkaa guddinni hawaasichaa irra jiruufi irra ture mul'isuuf, jechootaafi ibsitoota dhaga'uufi dubbachuuf tolaniin kununsee dhiyeessa. jechuun ibseera.

Akkasumas, afoolli abbummaan osoo hinta'iin uummatummaan beekama. Namni mirga abbummaa falmatu hinjiru. Kanaafuu, afoolli muuxannoo jiruufi jireenya dhala namaa keessaa kan burqe waan ta'eef, ragaa qabatamaa uummata tokkooti (Nagarii, 1993). Haata'u malee, jechi 'afoola' jedhu kun bara dheeraaf maqaa ykn moggaasa garaa garaan waamamaa tureera (Asafaa, 2009). Keessumattuu moggaasa 'afoolaan' walqabsiisnee, gara Afaan Oromootti deebinee yoo ilaalle, jechoota garaa garaa kan akka: ogafaan, hima afaan, afoola, himamsaafi wkf fa'aa ni'argamu. Kun ammoo, waltina afaaniifis ta'e, yaadrimee bakka bu'e sana guutummaa guututti agarsiisuu dhabuu nidanda'a. Kana qofa osoo hintaane, qorattoonni tokko tokko jecha 'afoola' jedhuun yaadrimee 'fookloorii' jedhu yoo bakka buusan, gariin isaanii ammoo, jecha 'afoola' jedhuuf yaadrimee isaa afaan ingiliziin, "Oral literature" jedhu bakka buusuun itti gargaaramaniiru. Yaadrimee 'afoola' jedhuuf isa Afaan Ingiliziin 'folklore' jedhu kan bakka buusan keessaa, (Asafaa, 2009; Misgaanuu, 2011) argachuu nidandeenya. Akka beektonni kun jedhanitti jechi Afaan Oromoo keessatti 'afoola' jedhamuun dhimma itti bahamu yaadrimeen isaa Afaan Ingiliziin 'folklore' jedhu waliin waan walgituuf qorannoo Afaan Oromoo keessatti jechi kun bakkasaa bu'ee nutajaajiluu nidanda'a ilaalcha jedhu qabu. Kanaafuu, yaadrimee Afaan Ingiliziin 'folklore' jedhuuf Afaan Oromoo keessatti 'afoola' yoo bakka buusan, isa Afaan Ingiliziin 'Oral literature' jedhuuf ammoo, 'ogafaan' jecha jedhu bakka buusuun itti gargaaramaniiru.

Haata'u malee, Fedhasaan (2013) yaada kana mormuudhaan, 'afoolli' yaadrimee 'fookloorii' jedhuun walgituu akka hindandeenye ibseera. Sababni inni dhiyeesses,

afoolli qaama fookloorii keessa tokko ta'uun kanneen afaaniin dhaloota dhalootatti lufu yoo ta'u; fooklooriin garuu, kanaan olitti: duudhaa hawaasaa, artii hawaasaafi meeshaalee aadaa akka dabalatu kaa'eera. Kanaafuu, Afaan Ingiliziin 'Oral literature' isa jedhamuun 'afoola,' 'folklore' isa jedhamuun ammoo, jechoota Afaan Oromoo keessa jechi yaadrimee kana bakka bu'u waan hinjirreef, ergisaan "fookloorii" isa jedhu fudhachuun gaarii akka ta'e kaa'eera. Egaan yeroo waa'ee afoolaa ibsinuufi barreessinu bifa walfakkaatuun moggaasne itti gargaaramuu dhiisuuniifi yaadrimee walfakkaatu bakka buusuu dhiisuun waltina afaanichaarrattis, ta'e namoota fooklooriifi afoola hawaasa Oromooratti qorannoo gaggeessaniif mata dhukkubbii waan ta'uuf, anis yaada Fedhasaa (2013) deeggaruudhaan qorattoonni osoo yaadrimee isa afaan Ingiliziin 'oral literature,' jedhuuf, Afaan Oromoo keessatti haala walfakkaatuun osoo 'afoola' kan jedhutti gargaaraman gaariidha.

2.3.1.1.Faayidaa Afoolaa

Afoolli guddina, dandeettii sammuu, hojiifi kaka'umsa namaa cimsuun, miseensa hawaasaa keessatti jaalatamaa nama taasisuufi jireenya mijaawaa akka jiraatan nama gochuu keessatti iddoo olaanaa qaba. Kana ilaalchisuun, Andzejewski (1985: 38) yoo ibsu, "Oral literature perform a wide variety of social functions," jedha. Akka yaada kanaatti, afoolli tajaajila hawaasummaa adda addaa bal'aa kan kennudha. Haaluma kanaan, Alamaayyoofi kanneen biroon (2006: xxiii), Harmer (1980) wabeeffachuudhaan, "Oral literature is necessary to resort to the oral traditions and genealogies...in order to reconstruct the broad out lines of their origins and early existence," ibsaniiru..

Barruun kun ammoo, qorannoo seenaa keessatti gaheen afoolli qabu ol'aanaa ta'uu agarsiisa. Kanaafuu, seenaa uummataa bifa barreeffamaan hinjirre tokkoo duubaatti deebi'anii ijaaruuf maddaafi jireenya isaanii mirkaneeffachuuf afoolliifi hiddi latinsaa bakka guddaa of keessaa qabachuu isaa mul'isa. Dabalataanis, Addunyaan (2014: 170) faayidaa afoolaa yoo ibsu, "Afoolli tajaajila hedduu qaba. Isaan keessaa muraasni haala yeroo ibsuufi ta'insoota kuusuu, hir'inaafi cimina jiru qeequu, honnachiisuu, barsiisuufi

miliqsuudha,” jechuun lafa kaa’eera. Gama biraatiin, Alamaayyoofi kanneen biroon (20002: xxiv) Janvansina (1995) wabeeffachuudhaan yoo ibsan:

Oral traditions had apart to play in the reconstruction of the past. The importance of these part varieties according to place and time. It is apart similar to that played by written sources because both are messages from the past to the present, and messages are key elements in historical reconstruction. When writing fail tradition comes on stage. This is wrong where ever oral traditions are extent they remain an indispensable source for reconstraction. They correct other perspectives just as much as other perspectives correct it, jedha.

Yaada kanarraa wanti hubatamu, ragaaleen afoolaan argaman akkuma ragaalee barreeffaa ergaa akka dabarsan, ijaarsa seenaa darbee keessatti seenaa barreeffamaan jiru waliin akka ragaaleetti yoo xiinxalaman gahee walqixa ta’e akka qabaniifi seenaa doggoggoraan barreeffame sirreessuu akka gahee guddaa qabaniidha. Kana malees, Bekunya (1994), Fekade (1991)fi (Misgaanuun (2011) akka ibsanitti, faayidaa afoolaa bakka adda addaatti qoodanii kaa’uun nidanda’ama. Isaanis: ibsuuf, cimsuuf, dhaabuuf, miliquuf, barsiisuuf, siyaasaaf, mormiif, bashannansiisuufi to’achuuf dhaloota darbeefi kan ammaa walquunnamsiisuuf, gita qabsoo keessatti, waldhabbi hiikuuf, beekumsa dhokataafi mul’ataa nuuf gumaachuuf, tokkummaa hawaasaa cimsuufi kuufama ogbarruu uummata tokkoo ifa baasuuf gargaaruu isaati.

2.3.1.2. Amaloota Afoolaa

Afoolli amaloota garaa garaa qaba. Amaloota afoolli qaban kanneen, Tafariin (1998) bakka gurguddaa shanitti qooduun kaa’eera. Isaanis: jijjiiramummaa, miidhagummaa, lufummaa, hurruubummaafi uummatummaadha.

- **Jijjiiramummaa:** adeemsakana keessatti afoolli, akaakileerraa akaakayyuutti, akaakayyuurraa abbaatti, abbaarraa ilmatti afaaniin daddarbuuf yeroorraa gara yerootti jijjiiramaa adeema. Jijjiiramni kunis, jijjiirama walduraa duuba jechootaa, himootaafi yaadolee, qooddattootaafi yoomessa ta’uu nidanda’a.

- **Miidhagummaa:** Geerarsi, mammaaksi, hibboofi wkf'n miidhagina qabu. Kaayyoo guddaan afoolaa ammoo, sammuu namaa bashannansiisuudhaan, sammuu namaa qoraasaa barnoota dabarsuudha. Kanaafuu, afoolli hojii namni sammuu isaatiin kalaqee, miidhagina gonfachiisee dhiyeessudha.
- **Lufummaa:** afoolli dhaloota tokko qofaarratti hindhabaatu; dhalootarraa gara dhalootaatti darba malee. Kanaafuu, eenyu akka kalaqee fi yoom akka kalaqame hinbeeknu lufummaasaa qofa as gahuusaa malee. Kun ammoo, afoolli amala lufummaa qabaachuusaa nuhubachiisa.
- **Hurruubummaa:** afoola keessatti hurruubummaan ulaagaa guddaafi lubbuu afoolati. Afoolli sagaleefiweelleen, himuudhaaniifi gochaan dhiyaata. Dhiyeessaafi dhaggeeffataa ykn daawwataa qaba. Kanaafuu, hurruubuun afoola nimi'eessaa ykn nidhangaggeessa.
- **Uummatummaa:** Miseensota hawaasichaa hundaan kalaqamee kan uummatni hundi itti fayyadamu; eenyu akka kalaqee fi yoom akka kalaqame hinbeekamu. Kanaafuu, afoolli qabeenya uummata hundaati malee, kan dhuunfaa miti.

2.3.1.3. Gosoota Afoolaa

Afoolli bal'ina isaarraan kan ka'e takkaattuu qoratani waliin ga'uun nama dhiba. Kanaafuu, namni afoola qorachuuu barbaade tokko dameewwan kanneen sirriitti hubachuun daangeffatee hinka'u taanaan, akka nama marfata galaanaatti haxxissoo bu'ee karaa ba'umsaa dhabee ta'a. Kanaafuu, waa'ee afoolaa qorachuun hunda dura gosoota afoolaa beekuun murteessaadha (Fedhasaa, 2013). Kunis, afoola hawaasa qorataanii bira gahuudhaaf gosa gosaan kaa'uun barbaachisaa ta'uusaa agarsiisa. Kanaan walqabsiisee, Okpewho (1992) gosoota afoolaa Afrikaa bifa isaan qabanirratti hundaa'uudhaan bakka gurguddaa sadiitti qooduun kaa'eera. Isaanis: raagoowwan, afwalaloofi unkawwan gaggabaaboodha.

2.3.1.3. 1. Raagoowwan

Raagoowwan falaasama, ilaalchaafi aadaa saba tokkoo ittiin calaqqisiisuufi ilaaluuf kan gargaaraniidha. Kanaafuu, walitti dhufeenya waaqaafi namaa, uumaafi uumamaa, namaafi naannoo isaa niseenessu. Kana ilaalchisuun, Bascom (1965), (Sahilu, 1996)fi (Abraham, 2000) akka kaa'anitti gosoonni raagowwanii bakka sadiitti qoodamu. Isaanis: raagamtaa, afseenaafi durduriidha.

- **Raagamtaa:** raagamtaa jechuun Afaan Giriikiitiin, 'Methos' jechuudha. Innis, seenaa dhugeeffannaa amantaa of jalatti hammata. Kanaafuu, raagamtaan waa'ee amantaa waliin walitti hidhata. Gosoonni ragamtaa kunis, bakka sadiitti qoodamu. Isaan keessaa Ragamtaan Uumamaa, waaqni dur wantota har'a addunyaa kanarratti mul'atan akka uume seenessu. Seeneffama raagamtaa gosa kanaa keessatti falasamoonni gaaffilee dhala namaa deebisan hedduutu jira. Raagamtaa Ergamtootaa keessatti ammoo, gochaa ergamoota waaqaa kanneen adeemsa jireenyaa keessatti gootummaa agarsiisan, gocha boonsaa raawwatan kanneen of keessatti hammata. Haala kanaan, raagamtaa ergamtootaa keessatti waa'ee gocha ajaa'ibsiisaa ergamoonni waaqaa ilmaan namaaf raawwatantu seeneffama. Akkasumas, Raagamtaa Goobangaleessaa ammoo, waa'ee namoota jaalala saba isaaniitiif jedhanii wareegamanii addeessa. Gooban galeessi kunneen namarraa adda ta'anii dhalachuu nidanda'u. Barri isaan keessatti dhalatanis, yeroo hawaasni rakkoo adda addaa keessatti kufee jiru ta'uu nidanda'a. Goonni akkasii yeroo dhalatu ammoo rakkootu saba sanaatiif hiikama (Fedhasaa, 2013).
- **Afseena:** afseenni damee ykn firii raagoo keessaa isa lammataati. Waa'ee namoota hawaasa keessatti sadarkaa olaanaarra jiranii ykn namoota aangoo qabanii kan ilaallatudha. Fakkeenyaaf, Abbaa Gadaa, Abbaa Duulaa, Abbaa Bokkuufi wkf ta'uu nidanda'a. Irra jireessaan haala bulchinsaa waliin walitti hidhannaa qaba. Kanaafuu, waa'een aangoo fi waa'een namoota aangoorra jiranii yeroo raagaman afseena jenna. Kaayyoon isaas, gaaffiiwwan yaadessaa ta'an deebisuudha. Seenaa sana keessatti, gochi raawwatame akkamitti akka raawwatameefi maaliif gaaffii jedhaniif deebii kenna.

Wanti afseena durduriirraa adda isa taasisu, wanta raawwateefi eessatti akka raawwate walduukaa kaa'uu isaati. Innis seenaa dur darberratti hundaa'uudhaan akkaataa namoonni dur haala rakkisaafi dhiphisaa ta'an keessa kutanii darban hubachiisa. Walumaagalatti, wanti afseenni himamuuf sababni inni guddaan bashannaansiisuu caalaa barnoota waliif dabarsuudha (Misgaanuu, 2011).

- **Durdurii:** durduriin waa'ee dhala namaa waliin walqabata. Fakkaattonni isaa ammoo, waliif faallaa ta'u. Durduriin qabiyyeen isaa waan tokko irratti xiyyeeffata. Waldhabbiin keessatti calaqqisus ammanatti jabaataa miti. Qabiyyeen isaas baay'ee hinbal'atu. Fakkaattonni kunis, horii, beellada, nama, lubbu qabeessa ykn lubbu dhabeessa ta'uu danda'a. Akkasumas, qooddattoonni keessatti hirmaatan yeroo baay'ee amala faallaa ta'e qabaachuun beekamu. Kana jechuunis, jiidhaan yoo jiraate gogaan duubaa hindhibu jechuudha (Fedhasaa, 2013). Karaa biraatiin, Misgaanuun (2011) durdurii bakka gurguddaa afuritti qooduun ibseera. Isaanis: durdurii seenessaa, durdurii gootummaa, durdurii ibsaafi durdurii bineensotaati.

Gosoota durdurii kanneen yoo ilaalle, durduriin Seenessaa, waa'ee gochaafi namoota beekamoo ta'aniifi seenichiifi gochichis kan keessatti dubbatamudha. Seenichi waa'ee mootii biyyaa, waa'ee gootummaa dirree waraanaafi wkf ta'uu nidanda'a. Durdurii Gootummaa ammoo, gootummaa of keessaa qaba. Namni durdurii kana himu sababii gootummaa durta'ee darbe himuuf namni gaaffii raga irratti hundaa'e isa gaafatu hinjiru. Yoo gafatamellee wanti hundinuu dur hafe jechuun amansiisuuf yaala. Innis, gochaalee dur darban irraa muuxannoowwan akka: tooftaa, cimina, gootummaafi wkf akka argannuuf nugargaara. Akkasumas, durdurii ibsaa, ka'umsa aadaa, amantii, haala jireenya uummata tokkoofi wkf ilaalchisee gaaffilee ka'aniif ibsa kennuuf kan gargaaru yoo ta'u, durduriin bineensotaa ammoo, hawaasni gaddaafi gammachuu, jaalalaafi jibba, shakkiifi amantaa, gaarummaafi hammeenyaafi wkf ilaalchisee fuulleetti waan dubbachuu hinbarbaanne bineensotatti qabachuun kan dubbatuudha. Oduun durii kun irra caalaa haamilee namaa kakaasuufi bashannansiisuuf tajaajila. Dimshaashumatti,

hawaasni tokkoo durdurii isaatti gargaaramuun tokkummaa, jaalala, cimina, waliif yaaduu, injifachuu, milkaa'ina, mirgaan galuu, amanamummaa, waadaa eeguu, bilchina, abshaalummaa, waltumsuufi walumaagalatti. faayidaa kaayyoo walfakkaatuuf akka dhabachuu qaban hawaasa barsiisa (Misgaanuu, 2011).

2.3.1.3.2. Afwalaloo

Afwalaloon damee afoolaa keessa tokko yoo ta'u, jiruufi jireenya ilma namaa keessatti namoota cimsuurratti afoolota warren kaan caalaa filatamaadha. Fakkeenyaaf, yeroo daboon waliin hojjetu haamilee walii kennuu, yaada diinaa ofirraa cabsuufi gita qabsoo keessatti gahee olaanaa qaba. Oromoonis, afwalaloowwaan dhimma adda addaa ittiin ibsachuuf itti gargaaramu hedduu of keessaa qaba. Kanaan walqabsiisee, Misgaanuun (2011: 44) yoo ibsu, "Gosoota afoola Oromoo keessaa kan afwalalummaa of keessaa qaban: geerarsa, hibboo, mammaaksa, weedduuwwan jaalalaa, weedduu daboo, kan cidhaa, weedduu asmaarii, weedduuwwan mararoo, kan ateeteefi wkf maqaa dha'amuu danda'u," jedha. Akkasumas, faayidaa afwalaloon walqabsiisee Misgaanuun (2011: 45), Zelalem (2003) wabeeffachuudhaan yoo ibsu, "Oromo oral poetry is one of those modes of expressions, that helps to externalize human feelings and imaginations, about love, dream, hope thoughts, aspirations, and ideas about gods, about nature, about beauty and other many things" jechuun lafa kaa'eera. Akka yaada kanaattis, afwalaloon Oromoo meeshaa guddaa yaada ilma namaa keessaa jiru ittiin bakkeetti baafatan ta'ee, waan yaadan, waa'ee jaalalaafi jibbaa, abjuufi abdii fuula duraa, uumaafi uumamaa, bareedinaafi fokkinaa, dhimma roorroo, dhiphuufi wkf ittiin ibsachuuf kan gargaarudha.

Gama biraatiin, afwalaloon gosoota adda addaa of keessatti hammachuu nidanda'a. Kana ilaalchisuun, Finnegan (1970) afwalaloo Afriikaa gosoota garaa garaa kanneen akka: afwalaloo wallisaarratti hundaa'u, afwalaloo nama tokko leellisu, afwalaloo gaddaa (sirna boo'ichaa), afwalaloo amantii, afwalaloo barbaachisummaa adda addaaf (adamoo, waraanaafi hojii), afwalaloo sirbaa (geerarsaa), faaruu namoota aangoofi hirmaannaa

siyaasaa olaanaa qabaniifi faaruufi tapha ijoollee jechuun qoqqooddee ibsitee jirti. Haaluma kanaan qorattoonni baay'een, afwalaloo Oromoo qorachuun bakka adda addaatti qoqqooduuf yaalaniiru. Isaan keessaa muraasni haala armaan gadiin ka'aniiru. Isaanis:

- Afwalaloowwan Oromoo: afwalaloo jaalalaa, faaruu gootummaa, afwalaloo seenaa, faaruu tiksee, faaruu ayyaaneffannaa amantii, afwalaloo qeeqaa, faaruu nama beekamaafi afwalaloo dhimma hawaasadha (Sumner, 1996).
- Afwalaloowwan Oromoo: Afwalaloo dinqisiifannaa (galateeffannaa)fi afwalaloo nama tokko leellisu, afwalaloo gaddaa, afwalaloo hurursa daa'immanii, faaruu tiksee, afwalaloo mammaaksaafi afwalaloo barbaachisummaa addaafidha (Zelalem, 2003).
- Afwalaloowwaan Oromoo: afwalaloo jaalalaa, afwalaloo amantaa (afuuraa), faaruwwan waktiilee ibsan, afwalaloo barbaachisummaa addaa (siyaasaafi faaruu asmaarii, (Tesema, 2004).
- Afwalaloowwan Oromoo: afwalaloo jaalalaa, afwalaloo waraanaa (adamoo), afwalaloo seenaa, faaruu tiksee, ayyaana waaqeffannaa, afwalaloo qeeqaa, afwalaloo qabeenyaa, afwalaloo haalaafi walaloo gaggabaaboo Oromoodha (Teferi, 2006).

Yaada hayyoota kanaarra wanti hubatamu, hawaasni kamiyyuu, afwalaloowwan matasaa kan qabatu yoo ta'u, hawaasni Oromoos akkuma hawaasa kanneen birootti afwalaloowwan dhimma garaa garaaf itti gargaaraman qabachuu isaaniiti. Akka argannoo qorattoota kanaattis, qoqqooddiin isaan kaa'an baay'een isaa kan walfakkaatu yoo ta'u, bakka muraasatti garuu, garaa garummaa niqabaata. Kana malees afwalaloon amaloota garaa garaa niqabu.

2.3.1.3.3. Unkawwaan Gaggabaaboo

Qoqqooddiin kun bifa (unka) irratti kan hundaa'e yeroo ta'u, isaan kana keessatti adda durummaan kan ka'an kanneen akka: mammaaksaa, hibboofi wkf of keessatti hammata. Yaadrimee 'unka gabaabaa' jedhu kana yaadrimee 'qareeyyii' jedhu bakka buusuun,

Fedhasaan (2013: 56)) yoo ibsu, “Qareeyyiin gosa afoolaa bifa gabaabinaan qindaa’ee sammuu qaruuf fayyadudha. Yaadrimeen jechichaas, wantota bifaan gabaabbatanii sammuu namaa qaran of keessaa qaba.” jechuun lafa kaa’eera.

Akka yaada kanaatti, qareeyyiin bifaan gabaabbatanii kan dhiyaatan yoo ta’an jijjiirama amalaa sammuu dhala namaarratti fiduudhaaf gaheen isaan qaban olaanaadha. Akkasumas, qalbii dhala namaa moo’achuufi suura waan tokko sammuu dhala namaa keessatti kaasuuf humni isaan qaban daran olaanaadha. Jechoota muraasaan ergaa bal’aa dabarsu. Gosoonni isaanis kanneen akka: mammaaksaa, hibboo, jechamaa, cigoofi arrab-qareeyyiidha (Isuma, 2013). Unkawwaan gaggabaaboo kana keessas xiyyeeffannoon qorannoo kanaa mammaaksa Oromoorratti waan xiyyeeffatuuf waa’ee mammaaksa akkataa itti aanuun haa’ilaallu.

2.4. Maalummaa Mammaaksaa

Mammaaksaaf hiika tokkofi tokko ta’e kennuun ulfaatadha. Kana ilaalchisuun, Finnegan(1970:383) yoo ibsitu “The exact definition of ‘proverb’ is not easy matter. There is,however, somegeneral agreement as to what constitutes a proverb. It is a saying in more or less fixed form marked by ‘shortnes’, sense, and salt’ and distinguished by popular acceptance of the truth tersely expressed in it,” jetti. Akka yaada kanaatti, hiika mammaaksa tokkoofi tokko kan ta’e, kana jedhanii kaa’uu ulfaataadha. Haata’u malee, dhimmi akka waliigalatti maalummaa mammaaksaa ibsuuf walii nama galchisiisu mammaaksi bifa, gabaabaa, hiika qabeessa, mi’aawaa akka ta’eefi hawaasa bal’aa biratti fudhama guddaa qabaachuusaanidha.

Akkumas, maalummaa mammaaksaatti hiika kennuun ulfaataa akka ta’e, Fiqaaduu (2007: 14) Taylor (1931) wabeeffachuudhaan yoo ibsu, “The definition of proverb is to difficult to repay the understanding ...an incommunicable quality tells as this sentences is proverbial and the other is not,” jedha. Akka yaada kanaatti, maalummaa mammaaksaa hubachuun ykn ibsuun baay’ee ulfaataadha. Haata’u malee, beektonni garaa garaa jecha ‘mammaaksa’ jedhu kana hiikuuf tattaaffiin isaan godhan kan bubbule ta’uyyuu, hanga

yoonaatti hiikni namoota hunda walii galchuu danda’u hin’argamne (Fiqaaduu, 2007). Garuu, mamaalummaa mammaaksaa ibsuun walqabatee wanti yaada beektotaa walfakkeessu yoo jiraate, mammaaksi gooreewwaan afoolaa keessaa tokko ta’ee, gooroowwan afoolaa warreen unka gaggabaaboo qaban jalatti ramadamuu isaati. Akkasumas, qabeenya uummataa umurii dheeraa qabuufi seenaa dhala namaa keessatti labata tokkorraa gara labata biraatti daddarbaa dhufaniin kan walitti qabamedha (Misgaanuu, 2011). Yaadni kun ammoo, umuriin dhala namaafi mammaaksaa hariiroo guddaa qabachuu isaanii agarsiisa

Karaa biraatiin, Fiqaaduun (2007: 17), Meider (1997) wabeeffachuudhaan waa’ee mammaaksaa yoo ibsu, “Proverb is a phrase, saying, sentence, statemants, or expression of the folk which contains above all wisdom, truth, morals, experience, lessons, and advice concerning life and which has been handed down from generation to generation,” jechuun ibsa. Akka yaada hayyuu kanaatti, ‘mammaaksa’ jechuun: gaalee, waan haasa’amu, himaan, himamsaan, ibsa afoolaan, ogummaa, dhugaa, onnata, muuxannoo, barnootaafi gorsa jireenya waliin walqabataniifi dhimmoota yaadatti qabatamanii dhalootaa dhalootatti darbaniidha.

Walumaagalatti, hiika beektonni adda addaa mammaaksaaf kennan yoo ilaalle, amaloonni mammaaksaa kanneen akka: himoota gaggabaabootiin dubbtamuu, abbentaan ittiin waamamuu hawaasa mammaaksichatti dhimma bahuu ta’uu, ergaa dhugaa (qabatamaa) kan of keessaa qabuufi namoonni hedduun dhugaadha jedhanii kan fudhatan akka ta’eefi aadaa, duudhaa saba mammaaksichatti dhimma bahuu kan ibsu, gorsu, barsiisu, dhalootaa dhalootatti kan dabarsu, kan tajaajiluufi dubbii qolaa kan fayyadamudha.

2.4.1. Faayidaa Mammaaksaa

Akkuma duraan ibsuuf yaalametti, mammaaksi hawaasa itti gargaaramuuf faayidaa olaanaa qaba. Kunis, hawaasa hinbaratiinis ta’e, hawaasa baratan biratti iddoo guddaa

akka qabaatu isa taasisa. Faayidaawwan mammaaksaa keessaa isaan gurguddoodha jedhaman, Bukenya (1994) akka armaan gadiitti kaa'eera. Isaanis:

- **Dubbii Miidhagsuuf:** mammaaksi dubbii miidhagsuun, dubbiin dubbatamu gurra namaatti tolee osoo hinnuffisiisiiniifi hinmufachiisiin ergaa barbaadame dabarsuuf gargaara. Kana ilaalchisuun, Achebe (1992:6) “Proverbs are the palm oil with which words are eaten,” jechuun ibseera. Oromoonis, haalumaa kana fakkaatuun “Jabbiin bifa kormaati, mammaaksi bifa dubbiiti,” jechuun nimammaaku. Kun ammoo kan inni mul'isu, jabbiin bifaan korma isa dhalche akkuma fakkaatu, mammaaksi ammoo dubbii keessatti mammaakame sana fakkachuun, dubbicha miidhagsee ergaan dhaamsa guddaa of keessaa qabu akka darbu gochuuf gargaara.
- **Dubbii Ibsuuf:** Mammaaksi muuxannoo namoonni bara dheeraadhaaf qaban gaddas ta'e gammachuu, hadhaa'aas ta'e mi'aayaa, ibsuufi calaqqisiisuuf gahee olaanaa qaba. Gabaabumatti, mammaaksonni jiruufi jireenyaa hawaasa tokkoo keessatti haala dhuftee seenaa, mudannoo, muuxannoo, falaasama, beekumsa, gufuufi gufata hawaasa tokkoo haala hubatamuu danda'uun ibsuuf humna guddaa of keessaa qaba.
- **Dubbii Fixuuf:** mammaaksonni muuxannoo hawaasaa dhugaa qabatamaas ta'e, fakkoommii isaa walitti qabuun gabaabsanii dhiyeessuun namoonni salphaatti yaadicha akka hubatan nitaasisa. Dubbiin namootaa yeroo baay'ee mammaaksaan gudunfama. Kunis, kan ta'u mammaaksi mammaakamu sun yaada duraan saa'atii dheeraaf fudhatanii irratti dubbachaa, haasa'aa, marii'achaa, turan walitti qabuun cuunfee dhiyeessee akka salphaatti hubatamu taasisa. Dhimma kanas, Oromoon, “Mammaaksi lamuma: tokko dubbii fida, tokko dubbii fixa,” jechuun kan mammaakudha.
- **Safuu Eegsisuuf:** sabni tokko duudhaa mata isaa niqaba. Kanaafuu, aadaa, amantaafi barsiifata itti jiraatu, kana dhalootaa gara dhalootatti darbee hojiirra akka oolu barbaada. Wanta Oromoon itti gammaddu kana kan cabse, kan dabse, kan hanqiseefi safuu kan wallaale ammoo, hawaasni Oromoo maal jedhuu hinbeeku/hinbeektu jedhuun qeeqa; dheekkama; gorsa; barsiisa. Mala hawaasni tokko safuu isaa eegsisuuf, duudhaasaa

gabbifachuufi kabachiisachuuf dhimma itti ba’u keessaa inni tokko ammoo, mammaaksa (Bukanya, 1994). Kanaafuu, mammaaksi duudhaafi seenaa haawaasaa ijoollee hawaasichaa hawaasa ittiin eegsisuuf, jaalalaafi kabaja namootaaf qabu; shaakala, naamusa hawaasni mammaaksichatti tajaajilamu namootarratti arguu hinfeene kan ittiin qeeqee, akeekkachiisee, jajjabeessee, walumaagalatti, gorse deebisuuf gargaaramuudha.

- **Ogbarruu Barreeffamaa Qopheessuuf:** mammaaksi ogbarruu barreeffamaa keessatti bu’aa guddaa buusuun beekama. Faayidaa mammaaksi ogbarruu barreeffamaa keessatti qabu. Kana ilaalchisee, Teferi (2000: 2), Meider(1997: xixxx) eeruudhaan yoo ibsu, “Proverbs are small pieces of human wisdom that wisdom have been tranisferred from one generation to the other and valid even in our modern chronological age” jedha. Haaluma kanaan, barreessitoonni ogbarruu har’as ta’e baroota darban keessatti mammaaksaan hojii isaanii miidhagfachaa turaniiru. Kana ilaalchisuun, Fiqaaduun (2007) barreessaa beekamaan “Achebe” jedhamu, kitaabota asoosamaa afur (4) barreesse keessatti mammaaksota 227 fayyadameera jedha. Kun ammoo, mammaaksi akka raacatii ogbarruu barreeffamaa keessatti tajaajiluusaa agarsiisa. Gabaabaatti, mammaaksi ogbarruu keessatti dhaamsi barreeffaman dhiyaate sirriitti akka hubatamuufi qalbii namaa akka ofitti hawwatu gochuudhaan dubbistoota isaatiif gaheen inni taphatu daran olaanaadha.
- **Siyaasa Biyya Tokkoo ittiin Deeggaruuf ykn Mormuuf:** hawaasni kamiyyuu jalqaba bara jireenya isaatii kaasee sirna ittiin walbulchaa ture; siyaasa dhuunfaasaatii kan ta’e niqabaata. Fakkeenyaaf, Sirni Gadaa sirna Oromoon dhalootaa gara dhalootaatti walharkaa fuudhaa yeroo kanaan walgaheedha. Har’as yoo ta’e, maddi seera bulmaataa hawaasaa aadaa sabichaa waan ta’eefi aadaan uummatichaa ammoo, mammaaksa hawaasichaa keessatti waan calaqqisuuf manguddoonni biyyaa, sirna ittiin bulmaataa keessatti mammaaksatti dhimma bahu. Seerri sabni tokko ittiin bulus, utuu aadaa sabichaa gidduu galeessa godhate, uummanni qooda balaaleffannaa, mararfannaa, qooda mormuu immoo, deeggaraa ta’a. Kun ammoo, kan inni mul’isu hawaasni tokko

afoolasaatti fayyadamuun siyaasa isaa gaggeeffachuu, siyaasa biraa ammoo mormuufi deeggaruu danda'uu isaati (Misgaanuu, 2011).

Akkasumas, namoonni siyaasaafi jijjiirama bulchinsa biyya tokkoo gaggeessan namoota amansiisuun kaayyoo siyaasa isaanii bakkan ga'uuf mammaaksatti dhimma bahu. Kanaafuu, hayyuuleen siyaasaa kanneen akka: (Abraham Lincoln, Adolf Hitleriifi Wiston Churchill) fa'aa mammaaksa akka meeshaa durumaan qophaa'ee harka isaanii jiruutti fayyadamuun ergaa siyaasaa qaban ittiin dabarfachuufis ta'e, ilaalcha uummata jijjiiruuf itti gargaaramaa turaniiru (Meider, 1997).

- **Barnoota Afaanii Keessatti:** gama biraatiinmammaaksi akaakuu afoolaa keessaa warra hundarra gabaabaafi amala dhaabbataa ta'e qabaachuun beekaman keessatti ramadama. Kanaafuu, mammaaksi akaakuu afoolaa keessaa gooree hedduu jaallatamuudha. Kanarraan kan ka'e haasaan hawaasa Oromoo mammaaksaan yoo deeggarama jaallatama. Nama dubbiisaa mammaaksaan akka gaariitti miyessee dubbatus, "Abalu haasaa beeka," jedhu (Fiqaaduu, 2007).

Mammaaksi yaada dheeraa ta'e tokko gabaabsee dhiyeessuun beekama. Yaada dheeraa gabaabsee dhiyeessa yeroo jedhamu, yaadicha keessaa kutee hambisa jechuu osoo hintaane, yaada duraan ibsame sana walitti qabuun ergaa barbaadame sana osoo keessaa hinhambisiin dabarsuuf jechoota garaa garaa nifilata jechuudha. Kanaafuu, dubbii afaanii keessattis ta'e, barreeffama keessatti jechoota filatanii dhimma itti ba'uun dandeettiifi ga'umsa qaama dubbatuu ykn barreessu sanaarratti hundaa'a. Namni dandeettii akkasii qabu dandeettii afaanii qaba jedhama. Oromoonis, nama mammaaksa danda'uun, dubbii nidanda'a; jechuun barbaachisummaafi walitti dhufeenya dandeettii mammaaksaafi dandeettii afaanii gidduu jiru nicimsa.

Mammaaksonni guddina afaaniif baay'ee barbaachisoofi faayidaa qabeeyyii akka ta'an qorattuu afoolaa kan taate, Finnegan (1970: 415) yoo ibsitu, "Proverbs are essential to life and language with out them, the language would be but askeleton with out flesh,

abody with out soul,” jetti. Akka yaada hayyuu kanaatti, mammaaksi afoola keessatti bu’uura guddaa ta’uusaarraan kan ka’e, afaan mammaaksa malee akka lafee foon ofirraa hinqabneefi qaama lubbuu of keessaa hinqabneetti akka fudhatamu agarsiisa.

Akkasumas, aadaa uummata Afrikaa keessatti dandeettii afaanii yaada walxaxaa ta’e, tokkoof waan qabatamaa ta’een bakka buusanii fak-sammuu isaa uumuun akka salphaatti akka hubatamu gochuuniifi jechoota alkallattii ta’an filachuun mammaaksa irraa akka maddu Finnegan (1970: 390) yoo ibsitu, “The figurative quality of proverbs is especially striking; one of their most noticeable characteristics is their allusive wording usually in metaphorical form,” jetti. Kun ammoo, dubbii qolaatti qulqullinaan gargamuuf ga’umsa mammaaksi qabu agarsiisa.

Dimshaashumatti, afaan meeshaa aadaan hawaasa tokkoo ittiin ibsamudha. Mammaaksi, meeshaa aadaan, duudhaan, safuuniifi beekumsi hawaasaa dhalootaa gara dhalootatti ittiin lufu akka ta’e nibeekama. Kanaafuu, afaan mammaaksatti dhimma ba’uuniifi mammaaksi tajaajila afaanii cimsuun gonkumaa kan gargar ba’an miti. Akkasumas, daree barnootaan alattis barattoonni mammaaksatti gargaaramuun muuxannoon barachuu barattootaa, dandeettii afaan barattoonni barataniifi hubannoo waa’ee mataa isaaniifi addunyaaf qaban fooyyeffachuuf akka isaan gargaaru ibseera.

2.4.2. Qabiyyee Mammaaksaa

Mammaaksi hawaasaan mammaakamu qabiyyee mataasaa niqaba. Waa’een qabiyyee mammaaksaa yommuu ka’u, wanti hindagatamne tokko waa’ee amala mammaaksaati. Innis, uumamni mammaaksaa, uumama afaaniirraa waan adda ta’uu hindandeenyeef, afaan hunda keessattu beekamaadha. Kanaafuu, waa’ee qabiyyee Mammaaksota Afrikaa ilaalchisuun, Finnegan(1970:392) waa’ee mammaaksa yoo ibsitu,

Since proverb can refer to practically any situation, it would be impossible to give any comprehensive account of the content of African proverbs. Something of their variety can be gathered from the headings under which they are classed in many collections (in terms either of explicit content or implied allusion), for these headings include every aspect of human

affairs. Categories of the manifest content include such headings as "Animals" (subdivided into, for instance, dangerous, game, and domestic), birds, insects, mice, rats, and others, strangers, war, fighting, guns, and weapons, and innumerable others; while classifications in terms of the latent reference range from "Man and Woman; efficiency and its conditions, home life; life and death; and passage of time to conceit, power; cunning, and of course, "miscellaneous, jechuun lafa keesseetti.

Akka yaada kanaatti, hiikni dhaamsi mammaaksa tokkoo haala keessatti mammaakameen aadaafi duudhaa hawaasicharratti hundaa'uuniifi kayyoo mammaakame sanaan walqabatee hiika waan aragatuuf qabiyyee Mammaaksota Afriikaa guutummaa guututti kaa'uu hindanda'amne. Sababni isaas mammaaksonni Afrikaa baay'een wantota adda addaan haguugamanii dhaamsa haala dubbataman keessatti ergaa bilchaataa waan dabarsaniifidha. Wantonni isaan ittiin haguugamanis, bineensa, akka hamaatti fakkeessanii, akka taphaatti fakkeessanii, akka waan biyyaatti fakkeessanii, akkasumas, sinbirroo, ilbiisa, hantuuta, tuqaa, keessummaa, waraana, lola, qawwee, fi wkf haguugamanii waan mammaakaniif qabiyyee mammaaksichaa haala keessatti mammakamerraan ala hubachuun rakkisa akka ta'e hubachiisa. Karaa biraatiin, qabiyyee mammaaksaa ilaalchisee, Yaadannoon (2014: 17) yoo ibsu:

Mammaaksi gaabbii, tuffii, waldhabbi, dheekkamsa, jaalala, jibba, gamnummaa, gadda, gammachuu, obsa, iftoomina, hiree, doofummaa, abdii, kabaja, sodaa, carraaqa, fakkaachoo, firooma, sababa, ofittummaa, beekumsa, shakkii, ariifachuu, gadoo, tokkummaa, faallaa, hubachuu, hawwii, roorroo, qaanii, akkeessuu, tooftaa, haqaafi wkf qabiyyee mammaaksotaa jedhamu, jechuun ibseera.

Yaada kanarraas, wanti hubatamu, faayidaan mammaaksi jiruufi jireenya ilmaan namoota keessatti qabu daangaa maleessa ta'uusati. Qabiyyeen isaa kunis, kan hubatamu haala mammaaksichi keessatti dhimma bahamerratti hundaa'a. Kana jechuun ammoo, mammaaksi haalaafi kaayyoo mammaakameeffirratti hundaa'ee hiika garaagaraa qabaachuusa agarsiisa.

2.4. 3. Bifiyyee Mammaaksaa

Bifiyyeen mammaaksa haala mammaaksi aadaa, duudhaa, faalasamaafi eenyummaa hawaasa tokko agarsiisu keessatti bifa ittiin dhiyaatuun walqabata. Kun ammoo, mammaaksi muuxannoofi bekumsa hawaasa duriifi ammaa ta'ee, akkaataan hawaasichi itti gargaara bifa akkamiin akkata'e duukaa bu'uun ilaaluurratti xiyyeeffata. Bifiyyee mamaaksa Afrikaa ilaalchisuun hayyuun, Finnegan (1970) haala armaan gadiin xiinxalteetti. Isaanis:

- **Bifa gabaabaa (Shorteness form):** mammaaksi bifni ittiin beekamu inni jalqabaa yaada gabaabaa ergaa ba'aa ykn gadifagoo ta'e dabarsuu danda'uusaatini. Yaada kana, Finnegan (1970:383) yoo ibsitu, "Even so general a picture as this contains some useful pointers for analysis of African proverbs. First, their form. They are picked out first and most obviously as being short", jechuun lafa keesseetti. Akka yaada hayyuun kanaatti, bifni mammaaksi ittiin dhiyaatu keessa tokko bifa gabaabina qabuun yoo ta'u, dhaamsi jecha sana keessa jiru garuu jechoota baay'inni saanii daangaa hinqabneen kan ibsamuu ta'uusaati. Akkasumas, dhaamsi jechoota mammaaksa keessa jiranii akkaataa haala kaayyoo hawaasa mammaaksichatti fayyadamuun hiika argata.
- **Bifa walaloo (Poetic form):** bifni mammaaksonni Afrikaa qaban keessa inni biraan amala afwalalummaa qabachuu isaati. Kanaafuu, Finnegan (1970:384) waa'ee kanaa yoo ibsitu, "African proverbs are one of the first things one notices is the poetic form in which many are expressed. This allied to figurative mode of expression, serves to some degree to set them apart from everyday speech, jetti. Kunis, Mammaaksonni Afrikaa baay'een bifa walaloo kan qabaatan yoo ta'an; bifa Afwalaloo kana gonfachuun dhiyaachun isaanii ammoo, dubbii qolaan gabbatanii ibsamuun hasaawaa nuti guyyaa guyyaan taasisaa ollurraa akka addaan bahan isaan taasisa. Kanaafuu, mammaaksonni bifa afwalalummaa qabachuun isaaniirran kan ka'e, mammaaksi amala addaa akka qabaatu isa gochuu isaa, ilaachisuun, (Finnegan, 1970:384) yoo ibsitu:

Amore detailed discussion of form in African proverbs is therefore needed here to show these two characteristics more clearly. The general truth touched on in a proverb can be conveyed in several ways: more or less literally, through a simile, or most commonly through a metaphor. The relatively literal forms of proverbs often contain some allusion or a picturesque form of speech, and among certain peoples at least are marked by some poetic quality such as rhythm, jechuun ibsiteetti.

Akka yaada hayyuu kanaatti, bifni mammaaksa Africa irraa caaalaan isaa bifa afwalaloon argamuun isaa, mammaaksi amala gurguddaa lama akka qabaatu isa taasiseera. Amaloonni kunneen keessas inni duraa, dhugaan waliigalaa mammaaksa keessatti ibsame bifa adda addaan daayeeffatee haala garaa garaa keessatti dhichuu isaati. Bifoonni kunneenis kanneen akka: sadoommii akkasaa daheeffachuun ykn itti fayyadamuun yeroo baayee ykn yeroo tokko dhiyaachuufi irra jireessaan garuu, dubbii qolaa iddeessa ykn bakkaasaa dayeeffatee dhiyaachuu isaati. Amalli inni lammaffaan ammoo, bifa ogbarruu qabaachuu isaati. Mammaaksi yeroo baay'ee ergaawwan nama hawwaatan of keessatti qabachuuniifi bifa gammaachisaa ta'een kan dhiyaatu yoo ta'u, hawaasa tokko tokko keessattigaruu, ulaagaa yaa'a walaloo guutuu ta'e qabachuunisnidhiyaata.

- **Bifa Sadoommii Guutamee kan Dhiyaatu:** Akkasuma, mammaaksi tokko kallattidhaanis ta'e alkallattidhaan dubbii qolaa ofkeessatti nihammata. Isaan keessaa mammaaksi bifa iddeessaan (metaphorically) wantotan bakka buufamee yeroo baay'ee nidhiyaata. Bifa kanaan mammaaksonni wantota adda adda bakka buufamuun nidhiyaatu. Mammaaksonni Afrikaa bifa sadoommii bakkasaan ijaaraman (metaphor) keessumattuu simbirroofi bineensonni mammaaksa bifa sadoommii bakkasaan guutamee dhiyaatu keessatti beekamaadha. Kunis, wantota amala waan tokkoo fuudhanii guutummaa guutuutti wanta biraaf kennuun walqabata.

Akka hayyuun Finnegan (1970) ibsitutti, Afrikaa keessatti dhamsi mammaaksotaa kan hubatamu haala keessatti dubbatamerratti hundaa'eeti. Dhamsi darbuus, haala keessatti dhiyaaterratti waan hunda'uuf, dhugaa qabatamaa ykn ammoo, dhaamsa faallaa(hi'ntaa)ta'e dabarsuu nidanda'a. Yaada kanas, (Finnegan: 1970; 387) yoo ibsitu:

A knowledge of the situations in which proverbs are cited may also be an essential part of understanding their implications, and this is complicated further by the fact that the same proverb may often be used, according to the context, to suggest a variety of different truths, even its opposite, jechuun ibsiteetti.

Walumaagalatti, bifni Mammaaksonni Afrikaa ittiin dhiyaatan kanneen akka: dhamsa kallattiin (by straight), himaamsa bifa ogbarruu of keessaa qabuun (relatively literal statement), bifa sadoommii akkasaan (by similes), sadoommii bakkasaa garaagaraan (yeroo baay'ee bineensota kan dhimmaa bahu yoo ta'u; yeroo tokko tokko garuu, haala adda addan kan dhiyaatu ta'uu), bifa (by various types of metaphor (often comparisons with animals or with one particular case suggesting a generalization), bifa sadoommii ukukkubseeniifi bifa sadoommii anyarseen (by hyperbole and paradox) fi waan kana fakkaatan akka ta'e ibsiteetti.

Karaa biraatiin mammaaksonni Afrikaa bifa kanaan kan mul'atan yoo ta'anis, guutummaa guututti bifiyyee walfakkatu hinqabatu. Kana walqabsiistee, (Finnegan, 1970:388) yoo ibsitu, "There are no general rules for the formation of Bantu proverbs and particular peoples have their own favourite forms, but certain common patterns are apparent," jetti. Wanti yaada kanarraa hubatamus, bifni mammaaksotni Afrikaa itti taa'an akka waliigalatti seera walfakkaata kan qabu osoo hintaane, hawaasni kamiyyuu bifiyyee mammaaksa ittiin ijaarrate kan mataasaa qabachuusa argina. Haataa'u malee, akka mammaaksa hawaasa Baantuurra hubatamutti mammaaksota Afrikaa wanti bifiyyee isaa walfakkeessu nijira. Innis, yaada gabaaba dhamsa bal'aa qabuufi qusannoo jechoota (pithiness and economy of words) qabachuu isaati.

Walumaagalatti, bifiyyeen maammaaksota Afrikaa akka hayyuun, Finneegan (1970) xiinxaltetti bifoote eeraman kanneenifi wkf of keessaa qabu. Kanaafuu, qorataanis haalaa qoqqooddii hayyuu kanaa bu'uura godhachuudhaan bifiyyee Mammaaksota Afrikaa keessaa tokko kan ta'e Mammaaksota Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaa xiinxaluu yaadeera.

2.4.4.Dubbii Qolaa (Sadoommii)

Dubbiin qolaa filannoo jechootaa nuti afoola keessatti taasisnuun walqabata. Filannoon jechootaa kunis, bakka lamatti qooduun ilaaluun nidanda'ama. Isaanis: jechoota hiika kallattii qaban (denotative)fi jechoota hiika keessoo (connotative) qabanidha. Bu'aan filannoon jechootaa afoola keessatti qabus, miidhagsuuf, jechoota qusachuuf (economy of words) ykn jechoota muraasaan ergaa baay'ee bal'aa dabarsuufi wkf dha. Filannoon jechoota haala afoola keessatti haala kanaan adeemsifamuun isammoo, afoolli sadoommiiwwan garaa garaan guutamuun kan ijaarame ta'usaa agarsiisa.

Kanaafuu, sadoommiin haala dubbii kan asoosaan ykn walaan tokko dubbii isaa mi'eessuuf, ho'isuuf, miidhagsuuf, akkasumas dhaggeeffataan ykn dubbisaan akka hubatuuf, faallesuun (maquun) yaada isaa qindeeffatu ilaala. Malli dubbii akkanaa kun wanti lubbuu hinqabne akka lubbuu horatu, wanti dimimmisaa jiru akka ifu, wanti xiqqoon guddatee akka mul'atuufi wkf gochuuf gahee guddaa qaba (Misgaanuu, 2012). Haaluma kanaan, maalummaa dubbii qolaa ilaalchisee, Addunyaan (2014: 208) yoo ibsu:

Malleen dubbii fayyadama afaanii kan haala salphaa ta'een ergaa tokko nama hubachiisanidha. Kana jechuunis, karaa ittiin waan guddaa tokko kinneessanii, kinnoo ammoo arbeessanii, binoo nameessanii, namoo bineensanii, walcinaas qabanii, cinaachaan himaniifi wkf taasisuun hubannoof haala mijeessanidha, jechuun ibseera.

Gosoonni sadoommii (dubbii qolaa) kunis, gosa adda addaatu jira. Keessumattuu Afaan Oromoo keessatti hedduminaan argama. Innis, Afaan Oromoo osoo afaan barreeffamaa hinta'iin afoola hawaasichaa keessa kan tureefi umurii dheeraa kan qabuudha. Kanaafuu, hawwaasni Oromoo jiruufi jireenya guyyaa guyyaan dabarsan keessatti beekaniis haata'u osoo hinbeekiin dubbii qolaatti gargaaramaa oolu. Gama biraatiin, barbaachisummaafi faayidaa dubbii qolaa ilaalchisee, Misgaanuun (2012:77),

Dubbiin qolaa wanta tokko wanta biraatiin walbira qabuun waan hibeekamne akka beekamu taasisuu, wanta lama bifa fuullee hintaaneen waldorgomsiisuu, wanta tokko maqaa dhahuun wanta biraa walbiraa qabuun ibsuu, amala namaa lubbuu qabeeyyii yookaan lubbuu dhabeeyyiiif

kennuu, amala namni tokko hinqabne olkaasuun yookaan gadi buusuun dogoggora hawaasa tokko keessa jiru sirreessuurratti iddoo guddaa qaba, jedha.

Yaada barreessitoota kana bu'ureffachuun wa'ee dubbii qolaa yoo ilaallu, dubbiin qolaa dubbii dubbatamu keessattis ta'e, ogbarruu barreeffamaa keessatti baay'ee barbaachisaadha. Keessayyuu afoola keessatti heddumminaan mul'ata. Akaakuuwwan dubbii qolaa kanneenis haala itti aanee jiruun tokko tokkoon haa'ilaallu.

- **Akkasaa:** Akkasaan malleen dubbii miidhagina haasawaa keessattis ta'e kan barreeffama keessatti gahee guddaa qaba. Innis, jechoota 'akka,' 'fakkaata' 'hanga' jedhanitti gargaaramuun wantota adda addaa lama waldorgomsiiisuun akka salphaatti hubatamu gochuudha (Addunyaa, 2014, Misgaanuu, 2012).

Fkn. Baruma baraan beela

Akka raafuu nama affeela

Afwalaloo kana keessatti addeeffamaan beela, addeessaan raafuudha. Beelli wanta hinmul'anne yoo ta'u, raafuun baala affeelamee nyaatamuudha. Akka fakkeenya armaan olii kanarraa mul'atutti wantonni walcinaa qabamanii madaalaman kunniin qooddiin ramaddiifi amala garaa garaa qabu. Afwalaloon kun garuu, waan hinmul'anne waan mul'achuu danda'uun walcinaa qabee addeesse. Kun ammo namni beela bara sanaa hinbeekne yeroo affeelamaa raafuu argu beelichi ammam akka nama miidhuu danda'u hubachuu danda'a.

- **Iddeessa:** Bakka buusni uumama waan tokkoo kan biraatiif kennuuf gargaara. Kanaafuu, amala, bocaafi bifa, waan tokkoo guutummaa guutuutti fuudhee waan biraatiif kennuun haalan guddisee suuraa waan addeeffamu sanaa nutti agarsiisa.

Fkn. Abbaakoo akkam jirta?

Leenca baddaa walakkaa

Yaa isa lolli bakakkaa

Afwalaloo armaan olii keessatti amalli leencaafi bakakaa guutummaa guutuutti fudhatamee abbaa namichaa geeraraa jiruuf kennameera. Kunis, yaada bal'aa jechootaan ibsamee hinxumuramne tokko 'jecha' ykn 'gaalee' tokko bakka buusuun, namni amala leencaafi bakakka beeku salphaatti maalummaa namichaa akka hubatu taasiseera.

- **Namoomsuu:** Namoomsuun ammoo, lubbu dhabeeyyiif ykn uumama namaan alaatiif amala namummaa gonfachiisuun wanti sun, akka namaatti akka dubbatu, kolfu, gaddu, dheebotu, beela'u, gammadu, dheekkamu, nahu, inaa'fu, nyaatu, dhuguufi wkf taasisuun ibsuudha (Misgaanuu, 2012).

Fkn. Barro hammaatee

Imimmaan dhangalaasee

Afwalaloo armaan olii keessatti wantonni nama osoo hinta'iin amala namummaa uffataniiru. Innis, barri akka nama hammaachuu isaafi imimmaan dhangalaa-suusaati.

- **Fakkoommii :** Fakkoommiin waan qabatamaa, iddoo ykn ammoo gocha tokko waan biraaf bakka buusee waan guddisee ibsuu barbaade sana ittiin agarsiisuuf fayyada. Fakkoommiin ykn muldhiseen yaada mallattoodhaan bakka buusuu ykn ammo amalaa'fi hiika bakka bu'aa sanaa gonfachiisuudha. Kanaafuu, fakkoommiin yaada baay'ee walxaxaa ykn ifa hintaane tokko karaa ittiin dabarfatanidha. Keessumattuu, wantota jireenya dhala namaa keessatti baay'ee murteessoo ta'an ittiin dabarfachuuf nigargaara.

Akkasumas, Misgaanuun (2012) ggosoonni fakkoommii bakka gurguddaa sadiitti akka qoodaman ni'ibsa. Isaan keessaas: fakkoommiin inni jalqabaa, fakkoommii akka waliigalaatti (addunyaatti) beekamaanidha. Inni kun haala walfakkaatuun hawaasa hunda biratti waan beekamuuf hiika jecha isaa bira gahuun nama hinrakkisu. Fakkeenyaaf, hadaan birraa; jaalala, dubaree, miidhagina bakka bu'a; gugeen; nageenya bakka buuti; biiftuu (aduun) ba'uun: jijjiirama, waan haaraa, deebi'anii dhalachuu bakka bu'a. Fakkoommii, inni lammaffaan ammoo, akkaataa aadaa, barsiifata jireenya, safuu, kabaja hawaasaa waliin kan walqabatuudha. Fakkoommiin akkasii hawaasicha keessaa kanneen

bahan waan ta'aaniif halagaan fakkoommii akkanaa hubachuuf nirakkata. Fakkeenyaaf, ummata Oromoo biratti, bifti gurraachi waaqatti, ykn amala waaqaatti yoommuu fakkeeffamu, uummata biroo biratti ammoo, mallattoo gaddaati. Kun ammoo, fakkoommiin falaasama jiruufi jireenya hawaasaafi mudannoo ummata (saba) tokkoorraa kan uumame ta'uusaa agarsiisa.

Sababa kanaaf, akka fakkoommii waliigalaatti, haala walfakkaatuun hubachuun rakkisaadha. Fakkoommiin inni sadaffaan ammoo, fakkoommii dhuunfaati. Fakkoommiin dhuunfaa (matayyaa) kan waloon xiyyeeffannoo addaa kennuudhaaf akka ilaalchaafi hubannoo isaatti itti gargaaramuudha. Kunis, kan dhuunfaasaa waan ta'eef karaa walichaa qabatanii, qara sammuu ofiitiin gadi fageenyaan yaadanii deemanii deemanii suuta yaadan yoo bira gahan malee ergaan isaa hinhubatamu.

- **Habalaka:** Habalakni gosa dubbii qolaa keessa tokko ta'ee karaa nama tokko waan jajan ykn jaallatan fakkeessanii ittiin qeequuf yaalanidha. Mala dubbii kanattis yeroo dhimma baanu faallaasaa dubbachuun ibsina. Fakkeenyaaf, nama lugna ta'e tokko akka nama gootaatti jajuu; nama baay'ee gabaabaa 'birbirsoo' jechuu; nama haalaan gurraacha ta'e 'faranjoo' jechuufi wkf fa'a.
- **Ukkukubsee:** Mala dubbii kanaa keessatti dhimmi irratti dubbatamu sun hamma ga'uun olitti ykn hamma ga'uun gaditti baay'ee guddisuun ykn xiqqeessuun himuudha. Kunis, haata'u jedhamee namoonni marti akka ifatti argan baay'ee ol kaasuun ykn baay'ee gad-buusuudhaan agarsiisuudha.

Fkn.1. Qarreerraa fooggalu warri waayyuu gamaa

Mucayyoo bareedduu mormi taakkuu lamaa

Afwalaloowwan kana keessatti dheerinni morma mucayyoo hamma dheerina takkuu lamaa ta'ee himame. Kunis, hamma uumamaan gahurraa ol butamuun himame. Haata'u malee, hammamis dheeratu mormi namaa hammaa taakkuu lamaa dheeratu hinjiru. Haata'u malee, namni sadoommii kanatti dhimma bahu, wanta uumamaan jiru tokko

sadarkaa isaa ol guddisuun sammuu namaa keessatti fakkii akka uumutti itti gargaaramuu barbaadeeti.

Fkn.2. Tolaan hantuuta hamma arbaa gahu ajjeese.

Sa'aan keenyi jabbii xiqqoo hamma simbira geessu dhalte.

Fakkeenya jalqabaa keessatti hantuutni garmalee ol guddifamtee hamma arbaa geessee himamte. Fakkeenya lammataa keessatti ammoo, jabbiin hamma malee gadi xiqqeeffamuun hamma simbiraa taatee himamte. Tajaajilli isaaniis, sammuu namaa keessatti fakkii uumee salphaatti akka hubatamuufidha malee haantuuta hamma arbaa gahu ykn jabbii hamma simbiraa geessutu jira jechuu miti.

- **Walfaallee:** Walfaalleen gaaleewwan ykn himoota yaadota waliif faallaa ta'aniin ijaaraman keessatti mul'ata. Yaadoliin irra keessa ilaalaman yoo irra keessa ilaalan waan qoosaa fakkaata. Haata'u malee, abbaa itti hubatee ilaaleef icciitii dhugaa ta'e of keessaa akka qabu namatti agarsiisa.

Fkn. . Namicha guddaa xiqqaadha.

Ani nama akkasaa beekaa wallaalaa hin'argine.

Namni fakkeeniyota kanneen ilaale yoo gadi fageenyaan xiinxale malee, hiikni isaa hibboo itti ta'uu mala. Abbaa gadi fageessee ilaaleef garuu, hiika irra keessaa mul'atuun ala hiika dhokataa waan qabuuf miira namaatti tola. "Guddaa xiqqaa" jechuunis akkaataa guddina bocaatiin yoo ilaalame 'giddugaleessa' akka jechuutti fudhatamuu danda'a. Ija dubbii qolaatiin yoo ilaalamus, hiikni isaa nama umuriitiin bubbule garuu, qalbiin akka daa'ima xiqqaa ta'e, ta'uusaa agarsiisa.

- **Anyarsee:** Dubbiin qolaa kun amala badaa hawaasa keessa jiru ittiin ceepha'uuf kan nama tajaajiludha. Akkasumas, dogoggora miseensi hawaasaa qabu tokkos ittiin sirreessuuf fayyada.

Fkn. Dhadhaamottuutti bona midhaan gurguru.

. Bor hinbeekneen qoda bukoon ishee sagal, qodaan ittoo ishee kudha lama.

Akkuma fakkeeniyota kanarraa hubachuun danda'amutti, anyarseen gosa dubbii qolaa dogoggoraa hawaasa keessaatti dalagamee ifaachuun ykn qeequun gorsee akka sirraa'u taasisuudha.

2.4.5. Mammaaksatti Gargaaramanii Namoota Gorsuun Faayidaa Akkamii Qaba?

Mammaaksi ogummaa hawaasa itti fayyadamu sanaa mul'isa; akkasumas, walitti dhufeenya hawaasaa ibsuuf, aadaafi barsiifata hawaasaa, seerota uumamaafi haqa agarsiisaniifi hiikan bu'uureffata. Mammaaksonni duudhaafi akkaataa bulmaata hawaasaa kanneen akka: aadaa, safuufi barsiifata hawaasaarra miidhaa gahan dhorkuuf nitajaajilu (Fiqaaduun, 2007). Kana malees, mammaaksonni amantii wajjiin kan walqabatan ykn miti-amantii ta'uu danda'u. Yaada kana ilaalchisuun, Thomas (2005) yoo ibsu, "The entire world view of the people is rooted with in proverbs and wise saying and many of these proverbs govern religious and social behavior," jechuun ibsa. Akka yaada hayyuu kanaatti, mammaaksonni ilaalcha addunyaa, safuufi akeekkachiisa dalagaalee ykn walitti dhufeenya hawaasaa kan hammataniidha.

Akkasumas, mammaaksi ga'umsa dubbii miidhagsanii dhiyeessuu niqaba. Kana ilaalchisee, Fiqaaduu (2007: 20) Sall (1999) wabeeffachuudhaan yoo ibsu, "Proverbs have the power to change peoples conduct, because the truths portrayed in them are so plain unchallengeable that those who understand the morals and advice the contain, feel complied to conduct their lives in the manner prescribed in the proverbs by the wise elders of old," jechuun lafa kaa'a. Akka yaada kanaatti ammoo, mammaaksi meeshaa dubbii miidhagsanii dhiyeessuuf kan gargaarudha. Akkasumas, ilaalchas ta'e, dhugaa qabatamaa gurra dhaggeeffataatti akka tolutti bocee, miidhagsee dhiyeessuun, amala namichaa gara amala hawaasni bal'aan barbaadutti gorsanii jijjiiruuf kan gargaarudha.

Dabalataanis, mammaaksi yaada joonjessaaf furmaata kennuusaan walqabsiisee, Fiqaaduun (2007) Stewart (1991) wabeeffachuudhaan yoo ibsu, “The proverbs make the resolution of confusion, the end of history and speaks with a voice that is both time honored and superannuated,” jedha. Akka yaada kanaatti, mammaaksi yaada joonjessaa ta’eef furmaata kennuu, dhuma seenaa tokkoo irratti tajaajila kennuufi sagalee yeroon irra jiruufi yeroo darbee duukaa dubbatamuun akka tajaajilu quba nuqabsiisa.

Walumaagalatti, yaada beektonni kaasaan waliin walqabsiisne yoo ilaalle, mammaaksi haala jiruufi jireenya dhala namaa keessatti gahee olaanaa qaba. Kanaafuu, jiruufi jireenya hawaasa keessatti mammaaksonni gariin, isaanii waa’ee, aadaa saba mammaaksichatti dhimma ba’uu yoo ibsan, warri kaan ammoo, seenaa hawaasichaan walqabsiisuun ni’ibsu. Akkasumas, walitti dhufeenya caasaa hawaasichaa: umuriin, gitaan, saalaaniifi haala jireenyan walqabsiisanii kan ibsanis nijiru. Mammaaksi sammuu namaa keessatti qophaa’a; namattis dubbatama. Kun ammoo, mammaaksiifi hawaasni kan gargar hinbaane ta’uusaa agarsiisa. Kanaafuu, mammaaksi hawaasa tokkoo gadi fageenyaan qoratamee haala addaa addaa keessatti hojjiirra akka oolu gochuun ga’ee dhaloota hundaa keessumaa ammoo kan qaama barataniis ta’a. Akkasumas, bu’aa gooreen afoolaa kun hawaasichaaf buusu gingilchaniis adda baasuun barreessanii kaa’anii dhaloota haaraaf dabarsuun, dhaloonni sun hambaa seenaa isaanii akka beekaniifi kununsan gochuuf nigargaara.

2.4.6. Yoomessa Mammaaksaa

Goreewwan afoola baay’een isaanii kan yeroofi bakkaan murta’aniidha. Kana jechuunis, kan isaan hojjiirra oolan yeroo beekamaa ta’e tokko keessattidha. Fakkeenya, hibboo yoo fudhanne kan ijoolleen hibbifachuun taphatan galgaladha. Mammaaksi garuu, kanarraa adda. Kan inni adda ta’us, akka gooreewwan afoolaa warren birootti yeroofi bakkaan danga’uu dhabuusati (Malkaamuu, 2007). Akkasumas, waa’ee yoomessa mammaaksaa ilaalchisuun, Ben. Amos (1975:192) yoo ibsu, “While story telling and riddling have definite temporal and spatial features, the time and space of proverb sayings is

situational,” jechuun lafa kaa’a. Akka yaada kanaatti, mammaaksi yeroofi bakkan murtee kan mammaakamu osoo hintaane, iddoofi haala nama barbaachise kessatti tajaajila kennusaa hubanna. Kun ammoo, mammaaksi jiruufi jireenya dhala namaa keessatti kallatti adda addan yeroofi bakkan osoo hindaangahiin tajaajila akka kennu mirkaneessa.

2.4.7. Tooftaa Qoqqooddii Mammaaksaa

Mammaaksota gartuu adda addaatti qoqqooduun qo’achuun barbaachisaa ta’uyyuu; ulaagaan irratti hundaa’anii qoqqoodan rakkisaadha (Sumner, 1996). Kanaafuu, hayyuun kun rakkinoota gama mammaaksa qoqqoodanii qorachuuf nama mudatan furuufis tooftawwan garaa garaa shan gargaarameera. Isaanis: tartiiba qubeetiin, qabiyyeefi tartiiba qubeetiin, amaloota idilee (buusaa), qabiyyee (Ergaa) fi haala caasawaa akka ta’aniidha.

Kanaafuu, Sumner (1996) ka’umsa qoqqooddii isaa qabiyyee bu’uura godhachuun, mammaaksota akka walii galaatti qoqqoodeera. Qabiyyeen (ergaa ijoon) mammaaksota qo’ataman sanas tartiiba qubeen kaa’eera jira. Karaa biraatiin, Burkenyan (1994) mammaaksota qoqqooduun hojii dagatamee ture ta’uusaa, ibseera. Haata’u malee, yaaliin qorannoo mammaaksa waliin walqabatee godhames irra jireessan tajaajila mammaaksi akka waliigalaatti qaburratti akka xiyyeffate nikaa’a. Kanaafuu, mammaaksota tajaajila duuchaatti qaban irratti hundaa’uun qoqqooduun ammoo, rakkina akka qabu, Bukenyan (1994: 43) yoo ibsu, “...but such classification scheme should be consistent, comprehensive, transinqual and transcendental,” jedha.

Akka yaada hayyuu kanaatti, mammaaksota walitti qabuun tajaajila isaan akka walii galatti qaban gidduu galeessa godhachuun qo’achuun waan dhaabbataa, duuchaa, qabbanaa’aafi muuxannoofi beekumsaa hawaasan ol ta’e agarsiisa. Kanaafuu, hayyuun kun ulaagawwan adda addaarratti hundaa’uudhaan mammaaksota karaa gurguddaa afuritti qoqqooduun qo’achuuf yaaleera. Isaanis: tartiiba qubee, qabiyyee (ergaa ijoo), tajaajilaafi haala barreeffamaa keessatti tajaajilanidha.

Akkasumas, Finnegan(1970) mammaaksota Afrikaa akkaataa bifiyyee(form), qabiyyee (content), haala (style), ta'iinsa (occations) isaaniirratti hundaa'uun qoqqooddee qo'atteetti. Walumaagalatti, mammaaksota qoqqooduun xiinxaluun barbaachisaa haata'uyyuu malee, ulaagaan mammaaksa qoqqoodanii ittiin xiinxalan haala hayyoonni hundi irratti walii galaniin wanti oltaa'e hinjiru. Ulaagaa kamiinuu haata'u garuu, mammaaksota qoqqoodanii xiinxaluurratti waan walii galan fakkaatu. Sababa kanaaf, waraqaa qorannoo kana keessattis, qabiyyee mammaaksota Oromoo akka waliigalaatti waliitti qabanii qorachuudhaaf, akkuma dhimmi hawaasaa daangaa dhabeessa ta'e, dhimmi mammaaksi Oromoo keessatti dhimma baasus daangaa maleessa waan ta'eef tajaajila mammaaksaa kana daangessuun mata duree "Xiinxala Qabiyyeefi Bifiyyee Mammaaksota OromooGorsa Eeyyantaa Namaa Kennuuf Oolaan (Haala Aanaa Qarsaa Maallimaa: Godina Shawaa Kibba Lixaa," iedhurratti xiyyeeffachuun qorachuun barbaachisaa ta'ee argameera.

2.4.8. Hariiroo Mammaaksaafi Gorsaa

Haariiroo mammaaksaafi gorsi qaban osoo hin'ilaaliin maalummaa gorsaa ilaaluun gaariita'a.

- **Maalummaa Gorsaa:** Gorsa jechuun dhimmaa jiruufi jireenyaa dhala namaa keessatti gochoota namoonni dalaganiin walqabatee dhimmoota namoonni irratti, wal-qeeqaa, wal-jajjabeessaa, wal-ifachaa, wal-tumsaa gara dandii jireenyaa sirri ta'eetti walgeessanidha. Maalummaa gorsa ilaalchisee, kitaaba (Oxford Dictionary of English, 2010:25) jedhurratti, "Advice is aguidance or recommendations offerd with regard to prudent action," jedha. Kun ammoo, 'gorsa' jechuun qajeelcha ykn deeggarsa dhimma tokkorratti kallatti itti godhanii namaaf kennan ta'uusaa agarsiisa.

Akkasumas, hawaasa Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaa biratti 'gorsa' jechuun yaada miseensa garee hawaasaa birattifi akka aadaa hawaasichaatti fudhatama qaburraatti xiyyeeffachuun miseensi hawaasichaa: gama hawaasummaan, siyaasaan, diinagdeeniifi eenyummaa isaaniitiin karaa walfakkaataarra akka deema gochuudha. Dabalataanis,

namoota wallaalaan daandiirraa maqaan daandiitti deebisuu, kan daandii sirriirra jiran ammoo caalatti akka ciman jajjabeessuudha. Kanaafuu, nama karaa namummaarra maqe deebisanii ijaaruus ta'e, nama hojii dhaloota boonsisu hojjeteen, caalatti akka hojjetuuf miseensa hawaasichaa keessa namoonni muuxannoofi beekumsa qabanitti gargaaramuun gara daandii qajeelaafi sirrii ta'eetti akka deebi'an taasuun 'gorsa' jedhama. Walumaagalatti, 'walgorsuu' jechuun: wal-deebisuu, wal-ijaaruu, wal-cimsuu, wal-ifachuu, wal-qaruu, walqeequufi daandii hawaasni hinfeenerraa waldeebisanii gara waan fedha hawaasni barbaaduutti waldeebisuudha(Madda: Manguddoo Oromoo, Keelloo Dugdaa, Guutamaa Badhaadhaafi Odaa Dheeressaa, Dillansee Malkaa).

Egaa, ilmi namaa addunyaa kanarratti, bineelda hawaasummaan jiraatu keessaa isa tokkodha. Jireenya hawaasummaa kana yeroo gaggeessan ammoo, hamaafi gaarii, gaddaafi gammachuu, argachuufi dhabuu, jibbaafi jaalala, injifachuufi injifatamuu, beekuufi wallaaluufi wkf isaan mudachaa oola. Haalawwan jiruufi jireenya akkanaa keessatti dhuunfaattis ta'e akka garee hawaasaatti wallaalaafi dhibaa'ummaa irraan kan ka'e, namoonni gochawaan namummaa namarraa mulqisiisan keessa warra jiraatan nijiru. Isaan kun akka isaan gochoota akkanaa kana dhiisanii gochaalee namummaa namaa mirkaneessan irratti hirmachuun hawaasaaf gumaacha akka godhaniifi namoonni hawaasa isaaniiif waa gumaachan ammoo, sana caalaatti hojjetanii akka milkaa'aniif, miseesota hawaasichaa keessaa namoonni gorara liqimsan: gocha nama tokkoo ykn garee hawaasa tokkoo: qeeqaa, qajeelchaa, deeggaraafi karaa itti agarsiisa, akkaataa hawaasichi barbaabaadutti miseensi hawaasaa kaayyoofi hubannaa walfakkaatu: gama diinagdeen, siyaasaan, hawaasummaan, eenyummaafi wkf akka qabaatu gochuudha. Haata'u malee, gorsi karaa namootaa namaaf kennaman kunneen gorsa hi'entaa ykn gorsa eeyyantaa ta'uu nidanda'u (Madda: Manguddoo Oromoo Lammaa Dachaasaa, Solomoon Tottoobaa, Dillansee Malkaa, Geetuu Dallaluufi Tashoomaa Ida'oo).

Haata’u malee, gorsi namaaf kennamu hunduu gorsa eeyyantaa ta’uu dhiisuu nidnda’a. Kana jechuun ammoo, faallaa gorsa eeyyantaa gorsi hi’entaas jiraachuusaa agarsiisa. Hawaasni Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaas gorsa karaa namaa namaaf kennamu ija lamaan ilaalu. Isaanis: gorsa hi’entaafifi gorsa eeyyantaati..

- **Gorsa hi’entaa:** namoonni gorsa yeroo namaaf kennan akkuma jirutti fudhachuunis, ta’ee guutummaa guutuutti fudhachuu dhabuun miidhaa niqabaata. Kun ammoo, kan inni agarsiisu gorsi namoonni namaaf kennan hundinuu gorsa eeyyantaa qofa akka hintaane mirkaneessa. Kanaafuu, faallaa gorsa eeyyantaa kan ta’e gorsi hi’entaa jira jechuudha. Akka hawaasa kanaatti gorsa ‘hi’entaa’ kan jedhamu, ‘gorsa’ jireenya namaa (garee hawaasaa) waan ijaaraan fakkaatanii dhiyaatan yoo ta’u, namoonni gorsicha yoo hojiirra oolchan garuu, booddeensa gaabbii/dogoggora hamaa keessa kan nama buusudha. Gorsi akkanaa kun uumamu sababa gurguddaa lamaaf, ta’uu nidanda’a. Isaanis: Inni jalqabaa ittii yaadamee namoota dogoggorsiiisuudhaan adeemsa namni dhuunfaan tokko nama tokko ykn gareen hawaasaa tokko garee faayidaa dhuunfaa isaanii gidduu galeessa godhachuun kan adeemsisaniidha. Inni lammaffaan ammoo, sababa wallaalaan walqabatee waan gaarii se’anii waan dogoggoraa ta’e ykn hi’entaa ta’e nama qabsiisuun warren jireenya namaa burjaajjessaniidha(Madda: Manguddoo Oromoo: Keelloo Dugdaa, Heyyoo Ida’oo, Dillansee Malkaafi Odaa Dheeressaa).
- **Gorsa eeyyantaa:** gorsi eeyyantaa ammoo, faallaa gorsa hi’entaati. Kanaafuu, gorsi hi’entaa kan namni dhuunfaas ta’e garee hawaasaa tokko, nama dhuunfaa ykn garee hawaasa tokkorraa faayidaa dhunfaa isaa qofa gidduu galeessa godhachuun, waan gaarii ykn qajeeltee fakkeessee waan gaariirraa gara waan namicha ykn hawaasicha miidhuutti qajeelchuudha. Haata’u malee, gorsi eeyyantaa faallaa gorsa hi’entaa ta’uudhaan namni dhuunfaas ta’e gareen hawaasaa haala faayyadamuu qaroomuu dagaaguu babal’atuufi wkf danda’urratti bu’uureffachuun dhugaa hawaasa keessa jiru bu’uura godhatanii gara waan qajeelaafi dhugaa qabeessa ta’eetti walqajeelchuuf jecha, ittiin waltumasaa, wal-

ifachaa, walqeeqaa, waljajjabeessa, waldeebisaafi wal-eegaa daandii guddinaafi qaroominaarra walbuusaniidha.

Haata'u malee, gorsa jechuun erga gocha akkanaa hojiirra oolchuu ta'ee, mammaaksi ammoo, akkuma duraan ibsamuuf yaalametti, gosa afoolaa keessaa tokko ta'uudhaan yaada dhiyeessaa jiran keessatti akkaataa ifaafi bilisa ta'een gabaabsuufi mi'eessuun gorsa namaaf yookaan hawaasaaf qaban karaa bilchina qabuun gorsuuf gargaara. Kanaafuu, gorsa hi'entaas ta'e gorsa eeyyantaa keessatti namoonni yeroo nama gorsan mammaaksota jiran keessaa kan yaada isaanii galmaan isaaniif ga'uu danda'u akkataa barbaadaniin dhimma itti ba'uudhaan gorsa waliif kennuu nidanda'u. Haata'u malee, gorsa namoonni mammaaksatti gargaaramanii namootaaf kennan kana keessatti, gorsa hi'entaafi eeyyantaa ta'uu isaa adda baafachuun gulaalee kan fudhachuu qabu qaama gorsamaa jiruufi yeroo gorsi kun namaaf kennamu sirnicharratti namoota argamanidha (Madda: Manguddoo Oromoo: Keelloo Dugdaa, Heyyoo Ida'oo, Dillansee Malkaafi Bijigaa Oriyaa).

Egaan gorsa hi'entaas haata'u, gorsa eeyyantaa, namoonni mammaaksatti gargaaramuun gorsa waliif nikennu. Sababni namoonni mammaaksatti gargaaramuun gorsa waliif nikennu. Kun ammoo, akkuma Oromoon, "Dubbiin mammaaksa hinqabneefi ittoon soogidda hinqabne hinmi'awu," jechuun mammaaku; Oromoonni gorsa yeroo waliif kennan mammaaksa isaaniitti gargaaramuun haala gabaabinaafi iftoomina qabuun, mi'eessanii akkataa dagatamuu hindandeenyeen karaa gorsa waliif kennanidha. Kanaafuu, mammaaksiifi gorsi hariiroon isaan waliin qaban baay'ee olaanaadha jechuudha.

Walumaagalatti, mammaaksi yeroo nama gorsan osoo yaada hindheeressiiniifi yeroo hinqisaasessin dhimma baay'ee bal'aa ta'e tokko gabaabsanii dhiyeessuuf, soogidda dubbii kan ta'e mammaaksatti gargaaramuun mi'eessee akka sammuu nama gorsamaa jiru keessatti fakkii uumu taasisuuf kan gargaarudha. Akkasumas, isa gorsuuf dubbii bilchaataafi ga'umsa qabu gargaaramuuniifi yeroo osoo hinqisaasessin gorsuuf kan

gargaaru yoo ta'u; isa gorsamuuf ammoo, gorsi kennamaa jiru yeroo gabaabaa keessatti, osoo nama hinnuffisiisiin gabaabsee haala dagatamuu hindandeenyeen akka kennamuuf nigargaara.

2.5. Yaaxxina Qorannoo Kana Tumsu

Qorataan fookloorii tokko qorannoo yeroo gaggeessu yaaxxina isa kamirratti hundaa'uun akka qorannoosaa gaggeessu itti yaaduu qaba. Qorannoon fookloorii jaarraa 19^{ffaa} keessa qalbii qorattootaa hawwachuu erga eegalee maalummaa fookloorii haala adda addaan ibsutu gaggeeffamaa ture. Haata'u malee, malli qo'annoon fookloorii kun ittiin gaggeeffamu dirree qorannoo tokko keessattis ta'e dirree qorannoo garaa garaa keessatti haala garaa garaan adeemsifamaa ture. Kanarraan kan ka'e, fooklooriin qorattoota ogbarruu biratti, akka ogbarruutti, qo'attoota argama dhala namaa biratti, akkaadaatti, qo'attoota aadaa biratti ammoo, akka seenaatti fudhatamaa tureera (Fiqaaduu, 2007).

Akkasumas, qorannoottoonni fookloorii jaarraa 19^{ffaa} gara duraa keessa bakka argama fooklooriirratti bu'uureffachuun qorannoo isaanii gaggeessaa turaniiru. Yaaxxinni kunis, yaaxxina seenawaa (historical geographical theory) jedhamuun kan beekamu yoota'u, yaaxxinni kun seenaafi bakka argama fookloorii qo'ata. Adeemsi yaaxxinni kun irratti bu'uureffatus, afoolota biyyoota garaagaraa ykn biyya tokkoo walitti guuruun garaagarummaafi tokkummaa isaanii, bakka argama isaaniifi eessaa garamitti akka yaa'an qorachuuf kan yaaludha. Akka yaaxxina kanaatti afoolli biyyoota guddatan jedhamanirraa gara biyyoota guddinaan boodatti hafaan jedhamaniitti, akka yaa'utti ilaalama (Dorson,1972). Yaaxxina kana booda, yaaxxina hawaasummaa (Sociological Theory) jedhamutu dhufe. Sababa kanaaf, waa'ee afoolaarratti hawaasa waliin marii'achuun jalqabame. Yaaxxinoota kanneen boodas kanneen akka: yaaxxina faayideessummaa, yaaxxina caasessummaa, yaaxxina haalawaa, yaaxxina xiinsammuufi wkf hundeeffamaniiru. Haata'u malee, yaaxxinoota kanneen keessaa yaaxxinni qorataan itti gargaarame yaaxxina faayideessummaati.

- **Yaaxxina Faayideessummaa:** yaaxxinni kun hayyoota xiinmaddaatiin kan eegale ta'ee, fooklooriin hawaasa keessatti tajaajila akkamii akka qabu qorachuurratti xiyyeeffata (Okpewho, 1992). Yeroo jalqabaatiif yaaxxina kana fookloorii keessatti kan qo'ate nama 'William Bascom' jedhamu ture. Yeroo sana namni kun fookloorii faayidaa afuriif oolcheera. Isaanis: barsiisuu, miliquu, tursuufi gatii qabeessummaa addaaf gumaachuudha. Akkasumas, yaaxxinni faayideessummaa tooftaa ittiin jiruufi jireenya hawaasaafi aadaa hawaasaa qoratanii, akka jiraachisaniif uumame. Kana ilaalchisuun, Okpewho, 1992), yoo ibsu, "Functionalism thus emerged as a method of studying the life and culture of a society by examining the function or role performed by any thing practiced in the society(e.g tale told by its members) as well as the way in which these functions help to ensure the survival of society," jedha. Dabalataanis, Fiqaaduu (2007:12) yoo ibsu, "Malli qorannoo dhala namaa argama dhala namaarraa kan madde ta'ee, afoolli aadaa saba tokkoo keessatti akkamitti akka tajaajilu, qo'achuu bu'uura kan godhatuudha. Kanaafuu, akka yaaxxinni faayideessummaa afoolli saba tokkoo, aadaa saba sanaa akkamitti akka tajaajiluufi agarsiisu qo'ata jechuudha.

2.6. Sakatta'a Barruu Walfakkii

Kutaa kana keessatti qorannoowwan garaa garaa armaan dura qoratamanii kallattiinis ta'e, alkallattiidhaan qorannoo kana waliin walitti dhufeenya qaban sakatta'amuun dhiyaataniiru. Kanaafuu, hanga ammaatti qorannoon kallattiidhaan mata duree qorannoo kanaan walfakkatu akka hingaggeeffamne mirkanaa'eera. Haata'u malee, qorannoowwan muraasni alkallattiidhaan kan mata duree qorannoo kana waliin hariiroo qabaniifi qorannoo kanaaf gumaacha godhan waan jiraniif, qorannoowwan kunneen walitti dhufeenyaafi garaa garummaa isaan qorannoo kana waliin qaban ilaaluun amanamummaafi gabbina yaadaa qorannoo kanaa ni'cimsa.

Kanaafuu, barattoota Muummee Afaan Oromootti digirii 1^{ffaa} fi digirii 2^{ffaa} barataniin Mammaaksota Oromoorratti qorannoon adda adda mata duree adda addaa irratti godhamee jira. Kanneen keessaa, Fiqaaduu (2007) mata duree, "Qacceessa Qabiyyee

Mammaaksota Oromoo Ijoolleefi Ijoollummaa” jedhurratti waraqaa qorannoo digirii 2^{ffaa} qorateera. Qorannoon isaas, qabiyyee mammaaksota Oromoo ijoollummaa ilaallatan adda baasuu. Qabiyyee mammaaksota Oromoo safuufi duudhaa hawaasa Oromoo ibsan qacceessuu. Qabiyyee mammaaksota ijoolllee baay’ee qabachuufi dhala dhaabuun maatii fayyaduufi miidhu qacceessuu kan ilaallatuudha.

Kanaafuu, kayyoo isaa kanarratti hundaa’uudhaan mammaaksota garee adda addaatti qooduun qacceessera. Argannoo isaa keessattis, mammaaksota garee adda addaatti qoduunii qo’achuun bu’aa akka qabu ibseera. Dabalataanis, kitaaba barataa keessatti mammaaksota hammachiisuun maxxansuun barbaachisaa ta’uu isaa yaada argannoo isaa keessatti kaaseera. Mata dureefi kaayyoon qorannoo kanaas kan walsimateedha. Kana malees, kayyoo isaa irratti hundaa’uun ragaalee isaa qaccesseera. Hata’u malee, mala qorannoo isaa qabxiin kaase hinjiru.

Waraqaa qorannoon mammaaksarratti qoratame inni biroon barataa: Malkaamuu (2007) Mata duree, “Dubartoota Mammaaksa Oromoo Keessatti: Qacceessa Qabiyyee,” kan jedhuudha. Xiyyeeffannoon isaas, qacceessa qabiyyee Mammaaksota Oromoo waa’ee dubartootan walqabatan ilaallata. Kaayyoon qorannichaas, dubartoonni, Mammaaksa Oromoo keessatti maal akka fakkaatan xiinxaluu, Afoola Oromoo, keessumaa mammaaksota yaada boodatti hafaa qaban addaan baasuun ibsuufi Mammaaksota Oromoo dubartootarratti mammaakaman funaanuun gama ergaa isaanii irratti hundaa’uun qacceessuurratti kan xiyyeeffateedha. Argannoo isaa keessattis, mammaaksonni gaarummaa dubartootaa deeggaran ykn walqixxummaa dhiiraafi dubartii ibsan akka jiran ibseera. Kanaafuu, mammaaksonni kunneen jajjabaachuuu akka qabaniifi dhaloota dhufuuf dabarsuun barbaachiisaa ta’uusaa mirkaneesseera. Faallaa kanaan mammaaksonni dadhdbina dubartootaa ibsan yaada duubatti hafaa waan qamni dubartootaa hawaasa keessatti akka gadi bu’uufi hamilee isaanii cabsuu akka jirus bira gaheera. Sababa kanaaf, mammaaksonni akkasii fooyya’uu akka qabaniifi gara garaagarummaa dhiiraafi dubartii ibsuutti akka jijjiiraman jechuun ibseera. Qorannoon

kunis, mata dureefi kaayyoo isaan kan walsimatedha. Kana malees, mala qorannoo kan qabuufi haala garii ta'een qacceedfameera.

Qorannoo biraan Afaan Ingiliziitiin, Taaddasaan (2004) mata duree, “Mammaaksota Oromoo Gujii,” jedhurratti waraqaa qorannoo digirii 2^{ffaa} isaa hojjeteera. Mata dureen qorannoo kanaas, gama faayidaa mammaaksotaan danga'eera. Haaluma kanaan, faayidaa mammaaksonni hawaasummaa, diinagdeefi siyaasa keessatti bu'aa guddaa akka qaban argannoo isaa keessatti kaaseera. Kaayyoo, argannoofi yaboon qorannichaas, mata duree qorannichaarratti hundaa'uun kan qophaa'eedha. Kana malees, malawwan qorannoo hunda bifa eegeen qorateera.

Qorannoon armaan olitti sakatta'aman hundi isaanii malawwan qo'annaa walfakkaatuun fayyadamaniiiru. Kunis, qorannoon isaanii akaakuu qorannoo akkamtaa ta'uu maddi raga jaarsoliifi namoota mammaaksa gadi fageenyaan beekanirraa walitti qabameefi tooftaan ragaan ittiin funaanamee afgaaffiin akka ta'uun qorannoowwan kanneen walfakkeessa. Haata'u malee, malli idaattoon ittiin filataman kanneen muraasa keessatti garaagarummaa qabu.

Qorannoowwan sadarkaa digirii jalqabaatti Mammaaksota Oromoorratti qorannoowwan gaggeeffamanis nijiru. Isaan kessaas, Saamu'el (1996) Mata duree, “Mammaaksota Oromoo Muraasa,” jedhurratti qorannoo gaggeessee jira. Kaayyoon qorannoo kanaas, qabiyyeefi ergaa mammaaksa keessatti argaman xiinxaluu kan ilaallatuudha. Kana malees, sadoommiiwwan akka namoomsuu, bakkasaa, akkasaafi kanneen biroo mammaaksota keessatti argaman agarsiisuurratti kan xiyyeeffateedha. Argannoo isaa keessattis, Mammaaksonni Oromoo mammaakamuuf haalli akka isaa hindaangessine kaaseera. Kanaaf, dubbii barbaanne keessattiifi iddoo barbaannetti akka fayyadamuu dandeenyu ibseera.

Qorannoon digirii jalqaban qo'atame inni biraan, Araarsaa (1995) “Mammaaksota Oromoo Naannoo Walisoo Muraasa,” mata duree jedhurratti qorannoo gaggeeffameedha.

Kaayyoon qorannoo isaas, mammaaksonni aadaa, siyaasa, seenaafi amantaa hawaasaa wajjin walitti dhufeenya akka qaban agarsiisuudha. Ragaan mala afgaaffiin funaamee jira. Argannoo isaa keessattis, muuxannoo, mudannoo, aadaa, seenaa, amantaafi siyaasni naannoo qorannoo kanaa mammaaksa ibsamuu kaa'eera. Qorannaan kun mata dureefi kaayyoorratti hundaa'uun kan gaggeeffadha.

Qorannoon armaan olitti sakatta'aman hundi isaanii malawwan qo'annaa walfakkaatuun fayyadamaniiiru. Kunis, qorannoon isaanii akaakuu qorannoo akkamtaa ta'uu maddi raga jaarsoliifi namoota mammaaksa gadi fageenyaan beekanirraa walitti qabameefi tooftaan ragaan ittiin funaanamee afgaaffiin akka ta'uun qorannoowwan kanneen walfakkeessa. Haata'u malee, malli idaattoon ittiin filataman kanneen muraasa keessatti garaagarummaa qabu.

Tokkummaafi garaagarummaa qorannoo kana waliin qaban: qorannoowwan armaan olitti sakatta'aman kallattiinis ta'uu baatu alkallattiin qorannoo kanaa waliin walitti dhufeenya niqabaatu. Walfakkeenyi isaaniiis, madda ragaan, akaakuu qorannaan, tooftaa ragaan ittiin guurameefi malli ragaan ittiin xiinxalame walfakkeessa. Haata'u malee, mata duree qorannoo, kayyoo qorannoofi daangaa (bakka qorannoon) itti gaggeeffame sanaa garaagarummaa niqabu.

BOQONNAA SADII: MALA QORANNICHAA

Kutaa kana jalatti saxaxa qorannichaa, irraawwatama qorannichaa, iddattoo qorannichaa, mala iddattessuu, meeshaalee funaansa ragaawwaniifi malli xiinxala ragaalee qorannichaa walduraa duubaan dhiyaateera. Haata'u malee, qorannoon kun mata duree, "Xiinxala Qabiyyee fi bifiyyee Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan" jedhurratti xiyyeeffata. Kanaafuu, gosa qorannoo qulqullaa'ina jalatti ramadama. Gosti qorannoo qulqullaa'inaa ammoo, aadaa hawaasa tokkoorratti qorannoo gaggeessuun muuxannoo, ilaalcha, haala aadaa hawaasaa sanaa adda baafachuuf mijaawaa akka ta'e, Dastaa (2013) ni ibsa. .

3.1. Saxaxa Qorannichaa

Qorannoon kun mala qorannoo ibsaarratti bu'uureffate; kanaafuu, saxaxni qorannichaas mala ibsati. Waa'ee mala qorannoo ibsaa ilaalchisuun, Addunyaan (2011: 63) yoo ibsu, "Qorannoon tokko haala ibsuurratti xiyyeeffata yoo ta'e, saxaxni isaas ibsadha. Kan ibsamus, odeeffannoo akkamtaarratti hundaa'ee, saxaxni isaas ibsa akkamtaadha." jedha. Kanaafuu, qoratichi ragaawwan afgaaffii, marii garee xiyyeeffataafi sakatta'a dookumentiin walitti qabaman haala gaariidhaan xiinxaluuf mijataadha jedhamee waan yaadeef mala ibsuutti gargaaramee jira.

3.2. Irraawwatama Qorannichaa

Qorannoon kun Naannoo Oromiyaa Godina Shawaa Kibba Lixaa keessatti aanaalee argaman keessaa Aanaa Qarsaa Maallimaa filachuun, Mammaaksota Oromoo gorsa geyyantaa namaa gennuuf oolan gama qabiyyee fi bifiyyeen xiinxaluurratti xiyyeeffata. Sababni aanaan kun filatameefis, aanaan kun bakka jireenya qoratichaa waan ta'eef qoratichi osoo lafa fagoo hindeemiin aanaadhuma isaa keessa naanna'ee odeeffannoo argachuu danda'a jedhamee waan yaadameefidha.

Akkasumas, maddi odeeffannoo qorannoo kanaa madda raga tokkoffaafi madda raga lammaffaarratti xiyyeeffata. Maddi ragaa tokkoffaan qorannoo kana keessatti hojiirra

oole, namoota kallattiidhaan waa'ee mammaaksaarratti muuxannoofi beekumsa qabaniidha. Isaanis; manguddootaafi hojjetoo Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa maallimaati. Maddi raga lammaffaan ammoo, galmeewwan mammaaksaa kanneen hawaasa Aanaa Qarsaa Maallimaarraa, waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaatiin galmaa'anii taa'anirra sakatta'uun ragaalee funaanamanidha.

3.3. Mala Iddattoo

Adeemsa Qorannoo gaggeessuu keessatti iddattoo qorannichaa murteessuun baay'ee barbaachisaadha. Haata'u malee, waa'ee gosoota iddattoo ilaalchisuun, Dastaan (2013:102), Trochim (2006) wabeeffachuudhaan yoo ibsu, "Sampling methods are classified as either probability or nonprobability," jechuun ibsa. Yaadni kun ammoo, iddattoon akka waliigalaatti bakka lamatti akka qoodamu agarsiisa. Kanaafuu, qorannoo kana keessatti, qoratichi iddattoowwan lamaan keessaa, iddattoo miti-carraatti dhimma baheera. Akkasumas, waa'ee iddattoo miti carraa ilaalchisee, Kathari (2010: 59), "Non-probabilty sampling is that sampling procedure which does not afford any bases for estimating the probability that each item in the population has being included in the sample," jechuun ibsa. Akka yaada kanarraa hubanootti, iddatteessuu jechuun hawaasa keessa ykn namoota dhaabbata tokko keessa jiran keessaa odeefkennitoota fedhasaaniitiin odeeffannoo nuuf kennan filachuudha.

Kanaafuu qorannoo kana keessatti, gosoota iddatteessuu keessaa, idaattessuun miti-carraa kan filatame yoo ta'u, gosoota iddatteessuu miti-carraa keessaa ammoo, iddatteessuu akkayyoo/kaayyoo/fi iddatteessuun darbaa dabarsaatu filatame. Iddatteessuu akkayyoo kan jedhamu ammoo, Addunyaan (2011: 67), Sarankos (2005) wabeeffachuudhaan yoo ibsu, "In the purposive sampling techniques the researcher purposely choose subsets who in their opinion are relevant to the project. The choose of respondents is guided by the judgement of the investigator" jedha. Yaadni kunis, iddattoo akkayyoo keessatti, qorataan tokko odeefkennitoota kanneen dhimma qorannichaarratti itti dhiyeenyaan waa'ee dhimma qoratamu sanaa nibeeku jedhaman ofiin murteesse akka filatu agarsiisa.

Kanaafuu, qoratichi jalqabarratti, hawaasa Aanaa Qarsaa Maallimaa keessa jiratan keessaa manguddootaafi hojjetoo Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaarraa odeeffannoo qorannoo kanaaf isaa gargaaran argachuun danda'a jedhee kaayyeffatera. Kanaafuu, jalqabarratti itti dhiyeenyaan waa'ee Aadaa Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaarratti kan hojjetan, hojjetoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaa mariisisuudhaan gandoota soddomii afur Aanaan Qarsaa Maallimaa Qabdu keessaa, gandoota sagal filateera. Sababni qorataan gandoota kana filatees, akka hojjeetoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaa mariisetti, gandoota manguddoonni afoola Oromoo sirritti beekan keessa jiraatan waan eereniifiif, qoratichi gandoota eeraman keessaa gandoota magaala aanichaatti dhiyaataniifi daandiifi geejiba qaban, baasii, humnaafi yeroo naaf qusata jedhee yaadee filateera. Gandoonni filataman kunneenis kanneen akka: Ganda Leemman, Qarsaa Waarkoo, Maazooraa, Maazooraa Golbaa, Muxxii Dayyuu, Muxxii Colloo, Ariifata, Kusaayee Boodhaafi Gibisoodha.

Sababni iddatteessuun darbaa dabarsaa filatameef ammoo, jamaan kaayyoo qorannichaa galmaan ga'u jedhamanii eegaman odeeffannoo dabalataaf namoota biroo akka eeraan yaadameeti. Waa'ee gosa iddatteessuu kana ilaalchisuun, Kumar (2005) yoo ibsu, "Snow balling is the process of selecting a sample using a networks," jedha. Akka yaada hayyuu kanaatti, malli idaattessuu darbaa dabarsaa, namoota odeeffannoon irraa funaanamu muraasatti fayyadamuudhaan karaa odeeffannoota danuu bira gahanii ragaalee walitti qabataniidha.

3.4. Meeshaalee Funaansa Ragaalee

Odeeffannoo akkamtaa funaanuudhaaf meeshalee funaansa ragaalee jiran keessaa yeroo baay'ee kan hojiirra oolu afgaaffii, marii garee xiyyeeffataamaa, sakaata'a dookumentiifi daawwannaa fa'i. Meeshalee kanneen keessa ammoo, qorannoo kana keessatti hojiirra kan oolan afgaaffii, marii garee xiyyeeffataafi sakatta'a dookumentiiti.

3.4. 1. Afgaaffii

Afgaaffiin, gaaffii qorataan odeeffattoota filataman afaaniin gaafatudha. Waa'ee meeshaa odeeffannoo akkamtaa funaanuuf gargaaru kanaa ilaalchuun, Dastaa (2013:111) yoo ibsu:

Afgaaffiin gosoota meeshaalee odeeffannoon ittiin funaanamu keessaa tokko ta'ee, kan qorataafi odeef-kennan fuulleetti wal arganii odeeffannoo waliif kennani. Odeeffannoo afgaaffiidhaan funaanamu wanti gaarii taasisu qorataan gaaffii isaa sirriitti ifa godhee akka ibsuuf odeeffataa gaafachuu danda'uu isaati. jedha.

Haaluma kanaan, Punch (1998:38) bu'aa afgaaffiin qorannoo qulqullaa'inaa keessatti qabuun walqabsiisee, "Interview is one of the main data collection tool in qualitative research. It is very good way of assessing people perception," jechuun lafa kaa'a. Kunis afgaaffiin qorannoo qulqullaa'inaa keessatti odeeffannoo barbaachisaa ta'e funaanuuf meeshaa baay'ee barbaachisaa ta'uusaa agarsiisa. Sabab kanaaf, qoratichi afgaaffii qindaa'aafi miti-qindaa'atti gargaaramuun manguddootaafi hojjettota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaarraa ragaalee qorannoosaaf isa barbaachisan funaannateera. Qaamoleen jalqaba odeeffannoon irraa funaanames, manguddoota aanichaati. Kunis, mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan manguddoota gaafachuun kan raawwatameedha. Yeroo kanattis, qoratan meehaa waraabbii sagaleefi yaadannoo qabachuun mammaaksota walitti qabateera.

Qaamoleen afgaaffiidhaan odeeffannoon irraa argame inni biraan hojjettoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaati. Hojjettoonni biroo kanaa afoola adda addaa hawaasa keessaa guuruudhaan galmeessanii kaa'uurratti waan xiyyeeffataniif waa'ee mammaaksafi faayidaa isaa nibeeku. Manguddootuma kanarraas, mammaaksonni gorsa eeyyantaa namaaf kennuuf oolan filatamaniiru.

3.4.2. Marii Garee Xiyyeeffataa

Karaa marii garee xiyyeeffataas odeefkennitoonni afgaaffii isaaniif dhiyaaterratti walmarii'atanii qoratichaaf odeeffannoo akka kennan taasifameera. Odeefkennitoonni

marii garee xiyyeeffataa keessatti hirmaatan waliigalatti namoota kudha shaniidha. Hirmaattonni marii garee xiyyeeffataa kunis, garee dadiitti kan qoodaman yoota'an, miseensi garee tokkoo odeeffennitoota shan ofkeessaa qaba. Kunis, gandoota sadii kan akka: ganda Qarsaa waarkoo, Muxxii Dayyuufi Mazoorarratti qoratichi walitti qabaa afoosha gandoota kanneenii waliin marii'achuun, guyyaa hawaasni gandichaa afoosha gaggeeffatu beellamaan irratti argamuun afgaaffii marii garee xiyyeeffatan fayyadamuun ragaalee walitti qabateera.

3.4.3. Sakatta'a Dookumantii

Malli funaansa ragaalee qorannoo kana keessatti hojiirra oole inni biraan sakatta'a dookumentii. Waa'ee sakatta'a dookumantii ilaalchisuun, Dastaan (2013:131), "Barreeffamoonni akka odeeffannoo qorannootti nama fayyadan hedduudha. Isaan keessaa kanneen akka kitaabotaa, xalayyootaa, gaazexaa, barruulee adda addaa, barreeffama murtii, yaadannoofi wkf ta'uu malu. Dookumentoonni kunis, mana kitaabaatti ykn namoota harkatti argamuu danda'u," jechuun ibseera. Qorannoo kana keessattis, malli kun hojiirra ooleera. Kuni "Kuusaa yaadannoo Mammaaksota Oromoo," Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaatiin, hawaasa aanichaarra walitti qabaman sakatta'uun qoratichi mammaaksota kaayyoo qonnichaa waliin kaan deeman walitti qabateera.

3.5. Mala Xiinxala Ragaalee

Qorataan odeeffannoo barbachisoo ta'an meeshaalee funaansa odeeffannoo kanneen akka: afgaaffii, marii gareefi sakatta'a dookumantii gargaaramuun ragaalee erga walitti qabateen booda mala xiinxala ragaalee keessaa mala akkamtaatti fayyadamuun xiinxaleera. Kana jechuunis, odeeffannoon odeeffattootarra argameefi kuusaan yaadannoo mammaaksa sakatta'uun mammaaksonni (206) walitti akkaata qabiyyee isaaniitiin mata duree gurmeeffamanii mammaaksonni (206)fi akkaataa bifiyyee isaaniinis gurmeeffamanii mammaaksonni soddonii sadii xiinxalamuun jechaan ibsamaniiru. Walumaagalatti, qabiyyee bifiyyee qorannoo tokkoo xiinxaluun mala

qorannooti. Malli qorannoo kun ammoo, ragaa funaaname xiinxalee osoo gadi hindhiisiin: hiika, miidhagina, unkaafi caasaa sirrii ta'e kan gonfachiisudha. Qorannoon kunis, haaluma kanaan, “Qabiyyeefi Bifiyyee Mammaaksota Oromoo Gorsa Eeyyantaa Namaaf Kennuuf Oolan, (Haala Aanaa Qarsaa Maallimaa:Godina Shawaa Kibba Lixaa” jedhurratti xiyyeeffachuun kan xiinxalamudha.

BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAALEE

Qorannoon kun, “Xiinxala qabiyyeefi bifiyyee Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan (Haala Aanaa Qarsaa Maallimaa: Godina Shawaa Kibba Lixaa) jedhurratti xiyyeeffata. Kanaafuu, boqonnaan kun bu’aa qorannoo kanaatiif ciicata guddaadha. Sababni isaas, kaayyoon jalqaba qorannoo kana keessaatti karoorfamee ka’e, galmaan ga’uun isaa kan mirkanaa’u kutaa kana keessattidha. Yaada ka’umsi qorannichaa irratti fuulleffatan mirkaneessuuf ragaaleen meeshaalee funaansa ragaatiin argaman kan xiinxalaman kutaa kana jalattidha. Ragaaleen xiinxalamanis, kanneen akka: qabiyyee, bifiyyee, yoomessa Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolaniifi mammaaksaan gorsa eeyyantaa namaa kennuuf, eenyu akka mammaaksa mammaakuufi eenyuuf akka mammaakaman haala hawaasa Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaarratti xiyyeeffachuun xiinxaluudha. Walumaagalatti, adeemsiifi xiyyeeffannoon qorannichaa boqonnaawwan duraa keessatti qiqindaa’aafi karoorfamaa turan boqonnaa kana keessatti xiinxalamuun ibsamu jechuudha.

4.1. Odeeffannoo Ragaa Kennitootaa

Ragaa odeef-kennitootaa umuriin, saalaan, baay’inaaniifi gahee hojii isanii waliin gabatee kanaa gadii keessatti dhiyaateera.

T/L	Umurii	Saala	Baay’ina	Gahee hojii
1	40-49	Dhiira	4	Qotee bulaafi hojjetoota mootummaa
2	50-59	Dhiira	7	Qonnaa bultoota
3	60-69	Dhiira	5	Qonnaa bultoota
4	70-79	Dhiira	3	Qonnaa bultoota
5	80 ol	Dhiira	9	Soorama
Waliigala			28	

Gabatee kanaa olii keessatti odeeffannoon ragaa kennitootaa taa'ee jira. Kunis, odeeffkennitoonni umurii 40-49 gidduu jiran baay'nni isaanii 4 yoo ta'u, hojiin isaanii ammoo qonnaan bultootaafi hojjettoota mootummaa kan ta'anidha. Umurii 50-59 kan ta'an ammoo 7 yoo ta'an, hojiin isaanii qonnaan bultootadha. Akkasumas, umurii 60-69 kan ta'an baay'naan 5 yoo ta'an, hojiin isaanii qonnaan bultoota. Dabalataan umurii 70-79 kan ta'an 3 yoo ta'an, hojiin isaanii ammoo qonnaan bultootadha. Dhumarratt, umurii 80 ol kan ta'an ammoo baay'inaan 9 yoo ta'a, jaarsolii soorama bahaanidha. Dabalataan, gabatee raga-kennitoota ragaalee qorannichaa gandoota garaa garaa kanneen akka: ganda Leemman, Qarsaa Waarkoo, Muxxii Colloo, Muxxii Dayyuu, Maazooriyaa, Maazooriyaa Golbaa, Kusaayee Boodhaa, Ariifataafi Gibisoo agarsiisu.

Walumaagalatti, adeemsiifi xiyyeeffannoon qorannichaa boqonnaawwan duraa keessatti qiqindaa'aafi karoorfamaa turan boqonnaa kana keessatti ragaalee odeeffkennitootarraa argame bu'uura godhachuun xiinxalamani ibsamaniiru.

4.2. Xiinxala Qabiyyee Mammaaksota Oromoo Gorsa Eeyyaataa Namaa

Kennuuf Oolani

Hawaasni Oromoo aadaa ittiin walgorsee waldeebisuufi walijaaru niqaba. Meeshaa guddaan hawaasni Oromoo walgorsuuf dhimma itti bahu keessaa inni tokko ammoo, mammaaksa isaati. Akka hawaasa Oromoo Aanaa Qarsaa Mallimaatti, gorsi kan namaaf kennamu waltumsuuf, walijaaruuf, dhaloonni safuufi aadaa irraa akka hinmaqneef, dogoggoraafi wallaala irraa walhambisuuf akka waliigalaatti, dhimmoota jiruufi jireenyaan walqabatani akka dhuunfaattis ta'e akka garee hawaasaatti miidhaa namarraan ykn hawaasicharraa ga'an jalaa nammoonni akka ba'aniifi milkaa'ina jireenyaa akka qabaatan gochuuf kan adeemsifamuudha.

Kanaafuu, hawaasni Oromoo yeroo namoota gorsan ykn walgorsan mammaaksatti gargaaramuu gorsa dabarsuu barbaadan akkaataa dagatamuufi irraanfatu hindandeenyetti dubbii ijoofi gabaabaa ta'een cimsanii itti gargaaramu. Egaan akkuma

dhimmoonni jiruufi jireenya hawaasaan walqabatan daangaa dhabeessa ta'e, dhimmoonni mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuu gargaaranis hedduudha. Kun ammoo, qabiyyeen mammaaksota gorsa eeyyantaa kennuu oolanii bal'eensa qabachuu isaanii mirkaneessa (odeeffannoo, afgaaffiifi marii garee xiyyeeffataatii, manguddoota Oromoo: Ganda Gibisoofi Maazooriyaa obbo Gurmaa Dheeressaa, obbo Odaa Gurmeessaa, obbo Caakkaa Nagawoo, obbo Tasfaayee Dhaabaa, obbo dinqaa Dirribaa, obbo Xaafaa Guutaafi obbo Lammii Guutamaan Bitootessa, 12/2008 A.L.I odeeffannoo argame). Qabiyyeewwaan (dhimmoota) hawaasni Oromoo mammaaksa isaaniitti gargaaramu gorsa eeyyantaa waliif kennanis akka armaan gadiitti ni'ilaalla.

4.2.1. Tokkummaafi Jaalalaan akka Jiraatan Gorsuuf

Hawaasni Orom durii tokkummaafi jaalalaan jiraachaa turani. Sababa kanaaf, jiruufi jireenya isaanii keessatti gaddaafi gammachuu, argachuufi dhabuu, injifachuufi injifatamuufi wkf jiru, hundaa keessa dhaabachuun aadaafi duudhaa qaban kana dhaloota har'an gahaniiru. Haala jiruufi jireenya isaanii keessattis, gatiin tokkummaafi jaalalli hawaasa tokko gidduutti qabu guddaa ta'uu isaa agarsiisuudhaaf, mammaaksa isaaniitti dhimma bahuudhaan cimsanii walgorsatu. Waan godhan hunda keessattis tokkummaafi jaalalatti ni'amanu. Sababa kanaaf, tokkummaafi jaalalli: maatiifi maatii, firaafi fira, beekaafi wallaalaa, guddaafi xiqqaa gidduudhaa dhabaman taanaan, miseensa hawaasichaarraan miidhaa guddaa akka qaqqabsiisaniifi tokkummaafi jaalalli miseensa hawaasaa gidduu jiraannaan garuu, bu'aan inni argamsiisuu baay'ee olaanaa ta'uu isaa kan ittiin walgorsan mammaaksa isaaniitti gargaaramaniiti. Kanaafuu, yaadota kana lamaan walbira qabuudhaan, hawaasa tokkoo keessatti tokkummaafi jaalalli yoo hinjiranne kallatti hundaanuu dhimmi hawaasichaa kufaa akka ta'e walhubachiisaa, faallaa kanaa garuu, tokkummaafi jaalalli miseensa hawaasaa tokko gidduu jiraannan jiruufi jireenya hawaasichaa keessatti karaa hundaanuu moo'icha galmeessuun akka danda'amu walhubachiisuudhaaf Oromoonni mammaaksa isaaniitti dhimma bahuun walgorsatu jechuudha.

Fakkeenyaaf mammaaksa, “Warri marii qabu arba qabee, warri marii hinqabne tafkiyyuu qabuu dadhabe,” jedhu keessatti, mammaaksi kun arbaafi tafkii walbira qabuudhaan humna isaan qaban waldorgomsiiisa. Jarreen kana lamaan yoo qaamaanis ta’e humnaan ykn jabinaan waldorgomsiiisnee ilaalle garaagarummaan isaanii hanga samii fi lafaa namatti fakkaatti. Garuu, tokkummaafi jaalalli miseensa hawaasa tokko gidduutti eleefi elaameedhaan kan hundaa’e yoo ta’e, arba hammana guddatuufi jabaataa ta’e kana yoo qabee dhaabu, tokkummaafi marii dhabuun garuu tafkii ishee baay’ee xiqqoo taate kanallee qabuu hindandeenye. Kun ammoo, tokkummaafi jaalalli humna guddaa qabaachuu isaanii agarsiisa. Humna qabaachuusa qofa osoo hintaane jiruufi jireenya ilma namaa keessatti baay’ee murteessaa ta’uusaas hubanna.

Kanaafuu, lammiifi lammiin, matiifi maatii, hiriyyaafi hiriyyaa, firaafi fira miseensa hawaasaa tokko gidduutti, tokkummaafi jaalalli jiraannan humna hagana hinjedhamn waan qabuuf, jiruufi jireenya hawaasichaa keessatti karaa kamiinuu injifannoo kan gonfachiisudha. Haata’u malee, tokkummaafi jaalalli hawaasa gidduudhaa dhabamnaan hawaasnis ta’e, matiin waliin jiraatan dhimma dhalli namaa harka keessa galfachuuf saalphadha jedhanii fudhatan tokko harka keessa galfachuu akka hindandeenye nuhubachiisa. Mammaaksota Oromoo keessatti qabiyyee kanaan kana ilaallatee kan hawaasni Oromoo itti gargaaramuun walgorsutu hedduudha. Caalatti dhimmaa kana hubachuuf fakkeenya armaan gadii ilaalla.

Fakkeenya (1)

- Waliin ta’an, waliif ta’an.
- Quncean walgargaartee, arba hiiti.
- Mixiin walqabattee, laga ceeti.
- Tokkummaan hojii namaa miidhaksa.
  - Warra waljaallatu, dhiyaanni hinhanqatu.
  - Dhuufuun mariiyatanii dhuufan, hinajaa’u.
  - Tokkummaan humna.

- Waraabessi re'ee kanuma kophaa deemtu nyaata.
- Qubni tokko titiisa hinqabu.
- Mukni tokkichi kophaa hinboba'u

.Mammaaksonni fakkeenya(1) jala jiran kunneen tokkummaafi jaalalli ykn elaafi elaameen garee hawaasaa tokko gidduu yoo jiraate hawaasa sanaaf humna, moo'icha, injifannoofi wkf akka ta'e mirkaneessa. Akkasumaas, tokkummaa malee deemuun garee hawaasa tokkoof karaa kamiinillee, miidhaa malee faayidaa akkka hinqabaannee hubachiisa. Kanaafuu, Oromoonni jiruufi jireenya isaanii keessattii tokkummaafi jaalalaan waltumsanii yoo jiraatan kallattii hundaanuu injifannoo guddaa akka gonfatan gorsuuf gahee olaana qaba. Dhimmoonni hawaasni Oromoo namoonni tokkummaa akka qabaataniif irratti walgorsanis, kanneen akka: dhimma siyaasaa, diinagdee, eenyummaa, diinagdeefi waan kana fakkaataniidha. Dhimmoota kanneen irratti hawaasni tokko tokkummaafi jaalalaan socho'uunsaa, bu'aan argamsiisuus akka itti aanutti yoo ilaallu;

- **Gama Siyaasaan:** Mammaaksota kanneentti gargaaramuun Oromoonni kan walgorsan yoo ta'e, ergaan mammaaksonni kunneen dabarsan, roorroofi ukkamsaa hawaasa tokko irra jiru keessaa karaan hawaasicha kessaa bahu yoo jiraate tokkummaafi jaalalaan waliin ta'anii diina isaanii irratti yoo waliin qabsaa'an humna diina isaanii akka kuffisuu dandaan mirkaneessa. Garuu, tokkummaafi jaala malee hawaasni jiraatu roorroofi cunqursaa jalaa bahuu akka hindandandeenye walgorsuun hawaasni tokkummaa isaa buusee jiru tokkummaasaa haaromsachuun akka tokkummaa uummatan isaan taasisa.
- **Gama Diinagdeen:** mammaaksotuma kanneeniin haala diinagdeetti xiyyeeffachuun, hawaasichi dhimmaa diinagdeerratti hawaasni Oromoo tokkummaafi jaalalaan akka hojjetan yoo gorse, dhaamsi isaa: gareen hawaasaa tokko ykn maatiin tokko tokkummaan, jaalalaan, elaafi elaameen, garaafi yaada tokkoon yoo oomishan, yoo dalagan ykn yoo tattaafatan rakkinaafi gadaadoo injifaachuun gara ulaa

badhaadhummaa, qaroominaafi guddinaatti tarkaanfachuun akka danda'amu agarsiisa.

- **Gama Hawaasummaatiin:** gama haasummaan walqabsiisuun mamaaksota kanneenitti gargaaramuun hawaasni Oromoo yoo walgorsate, dhaamsi isaa jiruufi jireenya hawaasummaan waliin jiraatan keessatti maatiifi maatiin, firriifi firri ykn gareen hawaasaa tokko jaalalaan, tokkummaaniifi mariin kan waliin jiraatu yoo ta'e: aadaafi duudhaasaa guddifachuu, horachuu, qoroomuu, dagaaguu, babal'achuu, nagaan jiraachuufi wkf irraan gahuu akka danda'an hubachiisa. Waluumaagalatti, gareen hawaasaa tokkko walta'ee: waldeeggaraa, walhubachaafi waltumsaa yoo deeme hawaasummaan garee hawaasa sanaa dagaagaafi humna horachaa adeema.
- **Gama Eenyummaatiin:** gama eenyummaatiin walqabsiisuunis, mammaaksota kanneenitti dhimma bahanii walgorsuun nidanda'ama. Innis, hawaasni kamiyyuu eenyummaa mataa isaa kan ittiin ibsatu kanneen akka: aadaa, safuu, duudhaa, barsiifataafi wkf waan qabuuf, hawaasni Oromoos akkasuma dhimmoota eenyummaasaa agarsiisan kanneenirratti tokkummaafi jaalalaan yoo hirmaate ykn hojjete, eenyummaan hawaasa Oromoos addunyaa kana irratti ifa ba'ee akka guddatuufi dagaaguu danda'u agarsiisa. Walumaagalatti, hawaasni Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaa tokkummaafi jaalalli humna gudda qabaachuusaaniitti waan amananiif, bakka tokkummaafi jaalalli dhibetti mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kana fakkaatu qabanitti dhimma bahuudhaan walgorsachuu hawaasa Oromoo mirkaneessa.

4.2.2. Soba Maqsanii Dhugaa akka Hordofan Gorsuuf

Oromoon soba hinjaalatu. Sababni isaas, sobni sadarkaa nama dhuunfaa irraa ka'ee hanga sadarkaa biyyaatti miidhaa waan geessisuuf, namoonni sobarraa of qusatani dhugaa waaqniifi lafti jaalatu duukaa akka bu'an barbaada. Kanaafuu, Oromoonni yeroo mammaakan, "Dhugaa waaqaafi lafaatu jaalata," jedhu. Alamaayyoofi kanneen biro (2006: 101) yoo ibsan, "Oromoonni abbaa waaqaan bakka buusatu, lafaan ammoo akka

haadhaatti ilaalu,” jedhu. Sababni isaas, waaqnifi lafti hundaafuu walqixxeedha. Lamaan isaaniiyyuu, nama hundaaf walqixxeedha. Egaa karaa biraatiin haatis ta’e abbaan keenya dhugaa nurraa barbaadu jechuudha. Sobni garuu, akka aadaa hawaasa Oromoo keessatti iddoo hinqabu. Kanaafuu, hawaasa Oromoo biratti sobni ulaagaa namummaa keessaa waan nama baasuuf namoonni soba duukaa bu’an soba dhiisaanii dhugaa waaqnii lafti jaalatu duukaa akka bu’aniif mammaaksonni Oromoon itti gargaaramuun walgorsan nijiru. Yaadakana haalaan hubachuufis fakkeenya kanneen haa’ilaallu.

Fakkeenya (2)

- Dhugaan baduu mannaa, mataan baduu wayya.
- Dubbiifi uleen qajeeltu tolti.
- Namni dhugaa baasuufi dhadhaa kadhatu, hinjaalatamu.
- Dhugaan ilmoorra nama mararti.
- Namni soba dheessu, dhugaa bira ga’a.
- Dhugaa waaqatu jaalata.
- Sobaan mana buluu mannaa, dhugaan ala buluu wayya.
- Sobni laga hinqaxxaamuru.
- Soba haasa’ee, booda qaana’e.
- Namni dhaqa sobe, galuu rakkata.

Mammaaksonni fakkeenya (2) jala jiran kunneenis, gatiin dhugaa guddaa akka ta’e, dhugaa waaqni akka jaalatu, dhugaan qal’attullee akka hincabneefi wkf yoo agarsiisan; gariin isaanii ammoo, sobni gufuu guddinaa waan ta’eef, eessallee akka nama hingeessifneefi booda waan nama salphisuuf faayidaa yeroo yartuuf jecha dhugaa dhoksanii soba yoo goobsan ykn irra aansan Oromoon, “Dhugaan qal’attullee hincittu,” jechuun akkuma mammaakan gaafa tokko dhugaan irra oole sobni saaxilamuun ishee waan hinoolleef hawaasni Oromoos mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kana fakkatu qabanitti gargaaramuudhaan miidhaa sobni qaqqabsiisuufi bu’aa dhugaan qabu walbira

qabuudhaan namoonni sobaafi hojii sobaan walqabatu irraa of qusatani dhugaa duukaa akka bu'aaniif walgorsatu jechuudha.

4.2.3. Dhimma Baraarratti Gorsuuf

Akka hawaasni Oromoo jedhanitti barri bara fida; akkasumas barumatu bara dabarsa. Kan Oromoon 'bara' jechuun dhimma itti bahu kun waggaa dhufee darbu osoo hintaane, haala dinagdee, siyaasaa, amantaafi hawaasummaati. Kunis, bara labatni tokko jiraatu keessatti akkuma barri baras fidee baras dabarsu injifachuun, injifatamuun, milkaa'uun, milkaa'uu dhabuun, badhaadhuun, deeguufi wkf akka jiru agarsiisa. Oromoonis, "Bara dhugaan maraatte, sobatu qalbii hora," jechuun mammaaka. Akka mammaaksa kanaatti, dhugaan bara itti iddoo argattus, iddoo dhabdus nijira. Kanaafuu, bara dhugaan dhabamteetti sobni bakka dhugaa qabachuun barri itti taa'u akka jiru agarsiisa. Iddoo kanatti yoo ilaalalamu silaa kan maraachuu qabu dhugaa waaqnifi lafti jaalatu osoo hintaane 'soba' ture. Haata'u malee, baramu dhufee darbu keessatti barri dhugaan qalbii hore akkuma jiru, barri itti sobni akkuma dhugaa jechaa akka waan qalbii horeetti bakka dugaa taa'u akka jiru agarsiisa. Tateewwan kana hundumaa keessatti bir'annaa malee hawaasichi akka jiraatuuf ammoo, mammaaksotatti gargaaramuun, dhimma baraa irratti gorsa waliif kennu niqaba jechuudha. Fakkeenyi armaan gadii yaada kana caalmaatti nuhubachiisa.

Fakkeenya (3)

- Buqqeen bara argatte, dhagaa cabsiti.
- Bara bineensi hammaate, fociitu dalga nama ilaala.
- Bara tokko tokko sa'a hookkoltuun, sa'a fayyaa dura galti.
- Bara barri hammaate, qocaatu nama nyaata.
- Barri fal'aana takka namaaf fondoga, takka nama irraa fondoga.
- Bara bofti nama nyaate fociin nama kajeelti.

Mammaaksonni fakkeenya (3) jala jiran kanneenirraa hubachuun akka danda'amutti barri waan hunda of harkaa qabdi. Kanaafuu, hawaasni Oromoo barri kaan ol kaastee kaan akka gadi buustu, kaan ajjeeftee kaan ammoo akka jiraachiftu, kaaniif roobsitee kaaniif ammoo, akka caamsituu mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kana faakkatu qabanitti fayyadamuudhaan akka walgorsan mirkaneessa. Walumaa galatti, akkuma Oromoon, “Barri tokko abbaa barri biraan ammoo abbeera ta’a, Barri tokko haadha ta’ee namaa mirgisa; barri biraan ammoo haadha biddeenaa ta’ee namaan qillisa,” jechuun mammaaku bara dhufee darbu keessatti hawaasni Oromoo ofii hamma humni isaa danda’u tattaafachaa bara ammoo eeggachaa deemuun barbaachisaa akka ta’e nuhubachiisa.

4.1.4. Obsaan akka Jiraatan Gorsuuf

Oromoonni jiruufi jireenya isaanii keessatti tasgabbiin dubbatu, hojjetu, akkasumas, bu’a bahii isaan mudatu obsaan moo’atanii keessa darbu. Garuu,, nama jarjaraa waaqabee gadi dhiisu hinfedhan. Sababa kanaaf, Oromoon, “Arrabni jarjaraan maqaa abbaa tuqa,” jechuun mammaaka. Maammaaksa kana irraas, wanti hubatamu dubbii dubbatamus ta’e murtii kennamu keessatti miidhaafi bu’aa dhimma waan tokkoo osoo adda baasanii hinilaaliin jarjaranii dubbachuunis ta’e hojjechuun abbuma dhimma sana raawwate waan miidhuuf waan raawwatan tokko tasgabbaa’aa, obsaan itti yaadaa raaawwachuun akka barbaachisu gorsuuf gargaara. Gabaabumatti, namoonni waan raawwatan hunda keessatti rakinni hamaan yoo isaan quunname illee jarjartii malee, tasgabbaa’anii obsaan dhimma sanarra akka aananiif mammaaksonni dhimma itti ba’uun walgorsan niqabu. Fakkeenyi itti aanee jiru yaada kana caalaatti akka hubannu nutaasisa.

Fakkeenya (4)

- Jarjartuun saree dil’uu goromsaa dhabdi.
- Jarjaraan reettii hinhoru.
- Waraabessi jarjaraan, gaanfa loonii ciniina.

- Galaana guute jarjartee hinseeniin, waan boodaa siitola, jarjarteehindeemiin.
- Ariifataan irbaata isaa hata.
- Damma lafa jiru, jarjaraan haphee guura.
- Jarjaranii nyaachuun, hudhamanii du'uu fida.
- Ariifataan hojii gata.
- Ariitiin buna guba, bunnii afaan guba.
- Obsaan warroomani.
- Obsaan silga goromsaa dhuga.
- Obsaan malee haadha hinawwaallatan.
- Bulleetu mariiyanna, nyaanneetu deeffanna.

Egaan mammaa Mammaaksonni fakkeenya (4) jala jiran kunneen namni kamiyyuu jiruufi jireenya isaa keessatti tasgabbiin waan dalagu tokko osoo hindheedhessiin bilcheessee yoo dalage bu'aa guddaa buufachuun akka danda'u gorsu. Haata'u malee, obsa dhabuudhaan yoo jarjare garuu, miidhaanirra qaqqabuufi bu'a bahiin jiruufi jireenya isaa keessa jiru dandamachuun akka hindandeenye hubachiisa. Kanaafuu, namoonni jarjaruu dhiisanii obsaafi tasgabbiin jiruufi jireenya isaanii fooyyeffachuuf akka tattaafatan hubachiisa. Walumaagalatti, hawaasni Oromoo nama dhuunfaafis ta'e gareen hawaasa jiruufi jireenya dabarsuu keessatti jarjaruufi obsa dhabuun miidhaa kan qaqqabsiisu yoo ta'u, tasgabbaa'uufi obsa horachuun garuu, rakkina ulfaata hunda keessa ba'uun injifannoo galmeessuun akka danda'amu gorsuuf gargaara. Mammaaksonni kenneenis, hawaasni Aanaa Qarsaa Maallimaa dhimma itti bahuun walgorsuu isaanii nuuf mirkanneessu jichuudha.

4.2.5. Waan Qaban akka Qusatan Gorsuuf

Hawaasni Oromoo nama qabeenya isaatti seeraan fayyadamuu dhisuudhaan qisaasessu hinfedhu. Kanaafuu, hawaasni Oromoo aadaa qabeenya uumamaan qabus ta'e dhuufan dalagee argate kuununsuun seeraan itti gargaaramuu niqaba. Kanarraan kan ka'e, "Bor hinbeekneen, qodaan bukoon ishee sagali, qodaan ittoo ishee kudha lama" jechuun

mammaaka. Mammaaksi kunis, qababeenya qaban tokko arganne jechuudhaan har’uma ykn guyyaa argatan sana seeraan ala yoo qisaasessan boru rakkoo guddaan akka nama mudatu agarsiisa. Kanaafuu, qabeenya argatan tokko har’uma fixuuf yaaluu osoo hintaane hamma nama barbaachisu seeraan itti gargaaramuudhaan kan ammoo, dhaloota egereef ol kaa’uun barbaachisaa akka ta’e gorsa. Sababni isaas, hawaasa bal’aa kana keessatti namoonni qabeenya qaban seeraan itti fayyadamuu dhiisuun kan qisaasessan nijiru. Namoota akkasii kanneen ammoo manguddoofi hawaasni Oromoo mammaaksa itti gargaaramuun gorsanii deebifatan hedduu niqabu. Fakkeenyaaf,

Fakkeenya (5)

- Ol kaa’an malee, olkaataniif hinfudhatan.
- Sooqanii fudhachuun, yoo suuqani.
- Ifaan kan sooratan, galgala daakkatu.
- Warqeen harkaa qaban, sibiila diimaadha.
- “Wanti ol kaa’an hinbadu,” jettee jaartiin durbummaan duute.
- Hora malee hinhoran, horii malee hintalan.
- Yoo harkaa dhaban, ollaan nama hinjaallatu.
- Dubartiin aannan dhugdu, reessoo hinraafattu.
- Qabeenyatu saphii dhadhaa diba.
- Kan waahimu hindhaban, kan waakennu hinargatan.

.Egaa hawaasni Oromoo mammaaksota fakkeenya (5) jala jiarankanneeniifi mammaaksota qabiyyee kana fakkaatu qabanitti dhimma bahuudhaan namoota qabeenya qaban qisaasessan nigorsata. Dhaamsa mammaaksota kanneenis, haala kana keessatti yoo ilaalle, qabeenya yoo ol kaa’an malee gaafa rakkinnaa wanti dhufu akka hijirreefi yoo harkaa dhaban firris ta’e ollaan waan nama hinjaallanneef qabeenya yeroo yeroon argatan irraa qusaachaa akka deeman gorsa.

4.2.6. Walkabajuun akka Jiraatan Gorsuuf

Akka manguddoonni aanaa kanaa jedhanitti haawasni Oromoo aadaa walii walii isaa kabajuu qaba. Kunis, beekaafi wallaalaan, hangafaafi quxisuun, ilmiifi abbaan (haati), intalliifi haati (abbaan), inni humna qabuufi inni humna hinqabne irraa jalaan walkabajaa jiraata. Kunis, akkuma Oromoon, “Gabaabbatullee abbuma warraatu boroo taa’a,” jechuun mammaaku. Mammaaksi kunis, kan inni agarsiisu, uummanni Oromoo ulaagaa qabeenya, dheerinaa, gabaabinaa irratti hundaa’uun kan walkabaju osoo hintaane, ulaaga namummaa nama sanaafi haala umurii isaanii irratti hundaa’uun akka ta’e agarsiisa. Dabalataanis, abbaan manaa ykn abbaan araddaa tokko xiqqaates, guddates, qal’ates qabeenya qabu sana hoogganuufi ajajajuuf abba qabeenya sanaa akka ta’e nigorsa. Kanaafuu, hawaasni Oromoo namoota safuu hawaasaa irra ce’uun qooda ulfina namaaf kennuu kan nama salphisani mammaaksota itti gargaaramuun gorsee daandiitti deebifatu niqaba. Fakkeenyonni itti aanaan kunneen yaada kana haalaan nuhubachiisu. Fakkeenya (6)

- Ulfina balbalaa handaaqqoon gadi jetti.
- Abbaan warraa gaaddidduu manaati.
- Abbaa gabaabaa ijoolleen hiriyyaa seeti.
- Abbaan warraa sangaa lafa hinkaa’u.
- Qal’attullee abbuma warraatu diinqa ciisa.
- “Gabaabbadhullee anumatu abbaakeeti,” jedhe harreen gaangeedhaan.

Akkuma mammaaksota fakkeenya (6) jala jiran kanneenirraa hubachuun danda’amutti Oromoon mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kana fakkaatu qabanitti gargaaramuudhaan akka walgorsan mirkaneessa. Kanaafuu, mammaaksonni kunneen aadaa Oromoo keessatti namni kan ulfina waliif kennu irra jireessaan akkaataa irraa jalummaa umurii isaanii itti waamama dhimma tokkorratti qaban waliin walqabsiisuuni malee haala furdachuufi qal’achuu, gabaabbachuufi dheerachuu, diimachuufi gurraa’uurratti hundaa’uun akka hintaane walgorsanii safuu hawaasichaa walhubachiisu. Gabaabumatti,

namoonni jiruufi jireenya waliin dabarsan keessatti walsalphisuu dhiisanii akka aadaa, duudhaafi safuu Oromoo ganamaatti ulfinaafi kabaja waliif kennaa akka jiraatan taasisuu keessatti gahee olaanaa qaba jechuudha.

4.2.7. Amala Badaarraa akka of Qusatan Gorsuuf

Akka manguddoonni Oromoo jedhanitti hawaasaa Oromoo keessatti amala badaafi amala gaariin ulaagaa ittiin ilaalamu qaba. Ulaagaan kunis, namni waan Oromoon kun safuudha, kun gochaa gaarii miti, jechuun saafeffaturraa maquun namni safuu cabsee argamee amala badaa hawaasni hinfeene qaba jedhama. Kanaafuu Oromoon, “Amalli badaan abbaas dhibeetu, gandas dhiba,” jechuun mammaaka. Mammaaksi kunis, amalli badaan ykn gadheen namni qabu nama amala badaa qabu saanaafis ta’e hawaasa hundumaaf miidhaa malee faayidaa akka hinqabne agarsiisa.

Sababa kanaaf, mammaaksota akkanaatti gargaaramuun amala badaa horachuun miidhaa inni fidhuu gorsanii walhubachiisuuf mammaaksa isaanitti gargaaramu jechuudha. Namni akka hawaasichi barbaaduufi fedhuutti waan hawaasni bal’aan kun itti gammadu namni dalaguufi ta’ee argamu ammoo amala gaariifi sansakka bareeda hawaasichi barbaadu qaba jedhama. Sababa kanaaf, hawaasni Oromoo namoonni amala badaa kanneen irraa akka of qusaatanii amala gaarii akka qabaataniif mammaaksonni itti gargaaramuun walgorsan nijira. Fakkeenyaaf,

Fakkeenya (7)

- Amalli badaan, ija nama balleessa.
- Amala hinqabduuf, qofaa jiraatti.
- Harka hanna bare, dooluutu socho’a.
- Afaan dubbii bare, bulluqa alalfata.

Mammaaksonni fakkeenya (7) jala jiran kunneen, amalli badaan akka hawaasummaatti ta’e, akka dhuunfaatti miidhaa waan namarraa , hawaasa Oromoo keessatti namoota amala isaanirraa barbaadamu kan hinqabne akka amala badaa kannarraa deebi’anii,

amala garii hawaasichi isaanirraa barbaadu akka qabaataniif, mammaaksota kanneeniifi dhaamsa kana faakkatu qabanitti dhimma bahuun walii isaanii akka walgorsatan hubanna.

4.2.8. Finnaafi Halagaa Isaanii akka Adda Baafatan Gorsuuf

Uummanni Oromoo jireenya hawaasummaa kan gaggeeffatu Oromootaafi saboota biroo waliini. Kanaafuu, jireenya dhuunfaas ta'e kan hawaasummaa keessatti jiruufi jireenya isaa yeroo gaggeeffatu firaafi halagaa isaa adda baafachaa deemuun dirqama. Kana yoo ta'u baate akkuma Oromoon, "Keessa keessa adurreen bineensa," jechuun mammaaku, halagaan guutummaatti yoo itti of kennan adeemsaan qilee waan nama buusuuf, halagaa akeekkachaa finna isaan ammoo waltumsaa deemu dhiisnan halagaan dhuma irratti bowwaa guddaa keessaa bahuun hindanda'amne keessa nama buusa. Dhimma kana irratti walgorsuun walcimsaafi waltumsaa deemuuf ammoo, hawaasni kun mammaaksota dhimma itti ba'uun walgorsu niqaba. Fakkeenyi armaan gadii yaada kana caalaatti ifa taasisa.

Fakkeenya (8)

- "Migirri lagaa gubannaan, gingilchaan manaa boosse" jedhan.
- Fagaattuyyuu mana ofii, hammaattuyyuu fira ofii wayya.
- "Kessatti keessa qabdi warqeen Soddoo," jedhe, Keelloo Dugdaa.
- Bofni biyyee waliin, namni fira waliin jiraata.
- Manni aareef osoo hintaane, aantef itti goru.
- Reeffa firaa sagal galagalchu.
- Alagaa gaafa kolfaa, fira gaafa golfaa.
- Bakka cite dhukkuba.
- Agamsi ollaa diina.
- Alagaafi dukkanatti hindallanani.
- Halagaa ilkaan malee garaasaa hinargan.

- Farda abbaan dikeen darbatu, ormi dhagaan darbata.
- Hidda malee xannachi hindhiigu.
- Namni alagaaf gubate, cilee hinqabu.

Egaa hawaasni Oromoo mammaaksota fakkeenya (8) jala jiran kanneefi mammaaksota qabiyyee kana fakkaatu qabanitti dhimma bahuudhaan garaa garummaa finniifi alagaan qaban irraatti gorsa waliif kennu. Kunis, Oromoonni jiruufi jireenya dabarsan keessatti yeroo kamillee halagaarra hamaas ta’e gaarii finni akka caalu, cimsanii walhubachiisaa, halagaa waliin jireenya hawaasummaa yeroo dabarsan, halagaatti hirkachuun finna ofirra baqachuufi halagaatti kooluu galuu dhiisanii finna isaanii hammaatas yoo ta’e gaarii, cimaas yoo ta’e dadhabaa, beekaas yoo ta’e wallaalaatti hirkachuun waliin ta’anii jiraachuu keessatti gorsa waliif dabarsu. Walumaagalatti, akkuma Oromoon, “Haadhoon gaafa xiiqiif,” jedhuun mammaaku, mammaaksota kanneen irraa wanti hubatamu, alagaan sobee fafakkeessuun yeroo gammaachuu, kolfaafi bu’aa namarraa argachuuf kan tattaafatu yoo ta’u finni ofii garuu, akka halagaa sanatti haalaafi bara namarratti ilaallachuun miidhaa akka isaanirraan hingenye walgorsanii hubannoo waliif kennuuf mammaaksota kanneenitti dhimma bahuu jechuudha.

4.2.9. Finna walloolan Gorsuun Araarsuuf

Akka hawaasa Oromootti finniifi finni ykn maatiifi maatiin jiruufi jireenya waliin dabarsan keessatti wallooluu (waldhabuu) nidanda’u. Haata’u malee, akka aadaa hawaasichaatti, finni walloolan kanneen, mammaaksatti gargaaramanii gorsanii walitti araarsuuf hawaasichi mammaaksota itti gargaaramu niqaba. Kanaafuu, finni walitti bu’an kun waliif araara gochuu yoo didanii manguddoota yoo rakkisan manguddoonni Oromoo, “Bofa irraa dheessuuf mana buutii hinseenan,” jechuun mammaakee isaan gorsa. Kana jechuunis, namni tokko finna isaa irraa dheessee gara diinaattiyoo baqate ittuu dhiibbaafi miidhaan halagaan namarraan ga’u baay’ee hamaa waan ta’eef, hamaa finni namarratti godhe dhiisanii akka araarfachuun gaarii ta’uusaa agarsiisa. Yaada kana akka faakkeenya armaan gadiin bal’isnee haa’ilaallu.

Fakkeenya (9)

- Harreen dhiittullee ilkaan walirraa hincabsitu.
- Haahafuun firatti nama hambisa.

Mammaaksota fakkeenya (9) jala jiran kanneen, hawaasni Oromoo maatiifi maatiin, finniifi finni yoo waldhaban mammaaksota kanneeniifi dhaamsa kana fakkaatu qabanitti dhimma bahuudhaan akka gorse walitti isaan araarsu mul'isa. Kanaafuu, finniifi finni hammamillee yoo walloolan ykn waldhaban dhiigan tokko waan ta'aniif yeroo gaddaas ta'e yeroo gammachuu dhimma walii walii isaaniirratti hirmaachuun dirqama. Sababa kanaaf, jecha manguddoonni sirna araaraa gaggeessan mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kana fakkaatu qabanitti dhimma bahuun yeroo walgorsan firriifi firri hammamillee yoo walmiidhe waliif dhiisuun akka waliin jiraatan mirkaneessa. Akkasumas, Oromoon nama finna isaan walloolee, finna isaa baqachuun mana diinaatti kooluu galerree yoo jiraatee gochaan akkasii aadaa Oromoo keessallee akka hinjirreefi darbee darbee yoo jiraates nama akkasiirra miidhaa guddaan akka qaqqabu gorsaa walitti isaan araarsa.

4.2.10. Hammeenya Gochuurraa akka of Qusatan Gorsuuf

Aadaa Oromoo keessatti namni hammeenya raawwatu hinjaalatamu. Akkuma Oromoon, “Boolla arbaaf qotan, booda ofii itti badan,” jechuun mammaaku. Mammaaksi kunis, namni dhuunfaas ta'e, garee hawaasaa keessatti namni tokko ykn gareen hawaasaa biraarratti hammeenya yaaduun yoo waan hamaa qopheesse hammeenyi inni qopheessu abbuma qopheesse sana akka galaafatu hubachiisa. Akkuma Oromoon yeroo waaqa isaa kadhatuufi walii walii isaa eebbisu, “Hamaafi hammaataa nurraa qabi,” jechuun waaqa kadhatu. Akkasumas, uummanni Oromoo hammeenya walii waliisaarratti gochuun aadaa hawaasichaa miti. Kanaafuu, namoota sababa tokko malee lafaa ka'uudhaan hammeenya walii walii isaaniirratti raawwatan kanneen gorse gara qajeelummaafi waan gaarii gochuutti deebisuuf mammaaksota dhimma itti ba'u niqaba. Kanas haalaan hubachuuf fakkeenya armaan gadii haa'ilaallu.

Fakkeenya (10)

- Nama hamaa duuti lama.
- Ollaa hamaan injiraan huccuuti; ykn ofirraa kaasu ykn biraa ka'u.
- Osoo gogaan jiruu, jiidhaa hincabsan.
- Dhukkuba fardaatiif, harree hingugguban.
- Ofii qajeelanii, waaqaan kajeelani.
- Hamaan hammeenya hindhisu, hamma du'utti gadi namarraa hinciisu.
- Dudubbataan nama maraacheetu, waggaasaatti ofiis maraata.
- Aalbeen abbaan qare, abbaa qale.
- Lukkuun haatee haatee, kan itti morma kutan baafte.
- Namni du'an hinbeekne, waan waaqni jibbu tuttuqa.
- Waan gaarii hojjedhu itti faarfatamta, waan badaa hinhojjetiin ittigaafatamta.
- Kan akaayaniifi kan abaaran hinmargu.
- Qeeyeen nama qajeelaa hinbadu.
- Booddeen nama qajeelaa hinbadu.

Akkuma mammaaksota fakkeenya (10) jala jiran kanneenirraa hubachuun danda'amutti, Oromoon mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kana fakkaatu qabanitti gargaaramuudhaan namoonni hammeenya gochuu dhiisaanii waan qajeelaa akka raawwatan walii walii isaa kan ittiin gorsatu hedduu niqaba. Akkasumas, hammeenya garaa garaa karaa roorrisa diinaatiin kan isaan irratti qindaa'ullee deemee deemee diinuma sana akka gaalafatu mammaaksa isaanitti gargaaramuun waliif mirkaneessaa, walii walii isaanii ammoo, hammeenya gochuurra gorsanii walqusaachaa jiraatu.

Walumaagalatti, mammaaksonni kunneen, namni tokko nama tokko irraatti ykn gareen hawaasaa tokko garee hawaasaa biraa irratti hammeenya (jallina) yoo dalage hammeenyichi namichuma (gareema) hawaasaa sana deebisee akka miidhu agarsiisa.

Kanaafuu, manguddoonni akkuma jedhanitti namni ykn gareen hawaasaa waan qajeelaa dalaganii galgallisaafi qeeyyeen isaa akka daagaagu walgorsuun walhubachiisu.

4.2.11. Abdiin akka Jiraatan Gorsuuf

Dhalli namaa addunyaa kana irratti jiruufi jireenya isaa yeroo gaggeeffatu wantonni isa mudatan baay'eedha. Rakkinoota jiruufi jireenyan walqabatanii isaan mudatan kanneeniin walqabsiisanii namoonni abdii kutannaadhaan injifatamanii dorgommii jiruufi jireenya isaanii keessatti eegalan tokko dhiisanii harka marachuudhaan kan taa'an nijiraata. Kanaafuu, Oromoonni, "Fardi garbuu barri darbuu hinkakatu," jechuun mammaaku. Akka dhaamsa mammaaksa kanaatti fardi soorata sooratu keessa garbuu waan jalatuuf hinyaadhu jechuun kakachuu hindanda'u. Akkasuma barris, waan hindarbine fakkaata malee, hindarbu jedhee akka hinkakanne karaa gabaabaa ta'een walhubachiisuun walgorsaniidha. Hawaasni Oromoos namoota akkasii kanatti abdii itti horuun akka isaan haala ulfaataafi rakkisaa kam keessattillee yoo ta'e, dorgommii jiruufi jireenyaa eegalan tokko abdii guutuudhaan deemuun injifannoo argamsiisuun akka danda'amu mammaaksa dhimma itti bahuun walgorsan niqabu. Fakkeenyi itti aanu yaadaa kana caalaatti nuhubachiisa.

Fakkeenya (11)

- Deeganiif, hindu'an.
- Dhukkubsataniif, hindu'an.
- Sa'a abbaan gaafa cabse, ormi ija balleessa.
- Harka miti luka har'a miti boru.
- Ganni darbu maqaa hindabarre namarra kaa'a.
- Dubbiin rabbii suuta.

Mammaaksota fakkeenya (11) jala jiran kanneenirra akkuma hubannutti hawaasni Oromoo jiruufi jireenya isaa kallattii garaa garaa kanneen akka: gama diinagdee, siiyaasaa, hawaasummaa, eenyummaafi wkf isaan mudatu keessatti abdii kutachuu

dhiisanii abdii guutuudhaan waan hundumaa dura yoo dhaabatan injifannoo harka nama dhuunfaas ta'e, harka hawaasaa keessa akka ba'an gochuuf itti gargaaramanii gorsuuf nigargaara. Dimshaashumatti, hawaasni Oromoo mammaaksota akkanaatti dhimma bahuudhaan namoota abdii kutannaadhaan injifataman mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kana fakkaatu qabanitti dhimma bahuun walgorsanii abdii walitti horaafi wal ijaaraa deemu.

4.2.12. Dhimmanii Hojii Isaanii akka Hojjetan Gorsuuf

Namni kamiyyuu fayyaa qabaannaan jiraachuuf hojjechuu qaba. Akkataan namoonni hojii isaanii kana hojjetanii fiixan baafachuuf adeeman keessatti bu'aan isaan argatan irra jireessaan haala taattaffii namichaan ykn hawaasichaan waan walqabatuuf haala jireenya hawaasichaa nimurteessa. Kanaafuu, akkuma Oromoon, “Sanyiin hamma abbaan facaase marga,” jechuun mammaaku, namni hammuma dhama'e bu'aa dhama'a isaa waan argatuuf haalaan yoo hojjetan bu'aa gaarii yoo argamsiisan, namoonni hojii kamillee yeroo hojjetan dhibaa'ummaa dhiisanii haamilee guutuudhaan akka hojjetaniif mammaaksonni ittiin dhimma bahuun walgorsan nijira. Yaada kanas caalmaatti hubachuuf fakkeenyaota kanneen haa'ilaallu.

Fakkeenya (12)

- Dibbeen hanga dhahan iyyiti.
- Bishaan lagaa yaa'u, manaa yaa'ii taa'u.
- Harkaan gatee, miilaan barbaada.
- Dhagaan hamma abbaan darbate deema.
- Dhagaan ciisanii darbatan, mataarra nama bu'a.
- Hojjetan malee, bo'ichaan dibbiqqoo hinargatan.
- Tiskee hamtuun taakkuutti dhiistee, dhundhumatti deebisti.
- Uf...ufiin madaa hinfayyisu.
- Waliin ga'een dirrisiisaan, simbirroo garbuu ficcisiisa.

Akkuma mammaaksota fakkeenya (12) jala jirankanneenirraa hubachuun danda'amutti hawaasni Oromoo namni kamiyyuu hojii dhuunfaa isaa keessattis yoo ta'e, namaaf jigii bahuun yeroo hojjetu, dhibaa'ummaa malee haamilee guutuufi si'aa'inaan waliif hojjeta. Kanaafuu, namoonni yeroo dirree hojiitti bahan of nuffan, of dadhaban, garaa malee deemuuniifi humna laafaa deeman kanneen mammaaksota kanneeniifi mammaaksota qabiyyee kana fakkatan qabanitti dhimma bahuudhaan gorse dhiba'ummaa malee hamilee guutuudhaan hojii isanii akka hojjetan isaan jajjabeessa.

4.2.13. Yeroo Isaaniitti Seeraan akka Fayyadaman Gorsuuf

Hawaasa Oromoo biratti yeroon akka qabeenyaatti ilaalama. Sababni isaas namni kamiyyuu umuriin inni addunyaa kana keessa jiraate keessatti dabarsu irraan kan hafe yeroon inni addunyaa kana irratti carra dabalataa argatee addunyaa kana irratti waadalagu hinjiru. Kanaafuu, yeroon namni gaafa guyyaa dhaloota isaatii jalqabee hanga gaafa du'a isaatti jiru kun yeroo inni addunyaa kanaaf waa gumaachee darbudha. Oromoonnis yaada kana, “Aduu dhiite, biqila hinbaasan,” jedhu. Kana jechuunis, dhimmi tokko saa'atii hojjetamuu qabutti yoo hojjetamuu baate, yeroo isaan alatti hammamuu yoo dhama'an bu'aa buusan akka hinjirre agarsiisa. Kanaafuu, namni tokko yeroo isaaf kenname keessatti waan dhalli namaa dalagu yoo dalaguu dhiise akkuma nama qabeenya horatee erga qabeenya kana horatee ammoo, dhimma biraaf oolchuuti. Egaa namni hundinuu yeroo bara jireenya isaa kana keessatti isaaf kenname murtaa'aa ta'uusa hubachuun dhuunfaa isaafis ta'e dhaaloota booruuf ol kaa'uuf carraaquu dhiisuu danda'a. Egaa hawaasni Oromoos namoota yeroo qaban kana seeraan ala qisaasessaniif, mammaaksota dhimma itti ba'uun namoota gorse akka isaan yeroo isaanitti seeraan gargaaraman taasisu niqaba. Fakkeenyaaf,

Fakkeenya (13)

- “Gaafa bisingaa keessaa si hafe,” jette intalli.
- Ganna darbe, mana hin'ijaaran.

- Yeroon hojjechuun yaaddoo fixachuudha.
- Gabaa galtetti, harree hin'oofan.
- Boru horataan, mala ittiin hiyyeessa sossobaniidha.
- Booda niquufnaan, of sossobuudha.
- Ergaa waraabessi darbee sareen dutte.
- Kan darbe, hindarbatan.
- Harree ganama badde, galgala kurri kurriin hindeebisu.
- Bona citaan dhiisee, ganna cidiin mana ajjeera.

Mammaaksonni fakkeenya (13) jala jiran kanneenirraa hubachuun akkuma danda'amutti, hawaasni Oromoo dhimma qabuufi jiruufi jireenya isaa keessatti dhimma qabu yeroo hojjechuu akka qabu agarsiisa. Sababni isaas, akkuma barri barumaan darbaa adeemu yeroon namni bara isaa kana keessatti qabus, qabeenya, beekumsa, dandeettii, humnaafi wkf namichaa/titi waan ta'eef dhimma dalagamu tokko yeroo dalaguu dhiisanii erga yeroon isaa darbee nanhojjedha yoo jedhan bu'aa isaa gaabbii duwwaa ta'a. Kun akka hintaaneef ammoo, hawaasni Oromoo namoota yeroo qabanitti seeran fayyadamuu dhiisanii qisaasessan kanneen mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kana fakkaatan qaabanitti dhimma bahuudhaan walii waliisaa gorsachaafi walijaaraa deemu. Walumaagalatti, dhaamsi mammaaksota kanneenis, namni yeroo isaatti fayyadamuun namichaafis ta'e hawaasa inni keessa jiraatuuf bu'aa guddaa akka ta'e yoo hubachiisan yerootti dhimma bahuu dhiisuun garuu booddeen isaa gaabbii qofa akka ta'e gorsa.

4.2.14. Lugni akka Onnee Horatu Gorsuuf

Akka aadaa Oromootti nama sodaataaf iddoon hinkennamu. Gootni ammoo sababa gootummaa isaatiif biyyaafis ta'e dhuunfaa isaatiif bu'aa guddaa waan buusuuf nifaarfatama. Kana ilaalchisuun, Addunyaan (2014:199) yoo ibsu, "Akka aadaa Oromootti lugni hinsimatamu. Goota lolee daangaa biyya abbaa isaa kabachiisutu simatama. Baqatanii galuurra itti deemanii du'uutu filatama jedhu" jechuun lafa kaa'era. Oromoonnis mammaaksa isaanii keessatti, "Dhidhiittatan, dhiittaa kutatan," jechuun

mammaaka. Dhaamsi isaas, Oromoon mammaaksota lugnummaan badaa ta'uusaafi gootummaan garuu ulfinaafi moo'icha ta'uu isaanii agarsiisan, kan itti gargaaramee lugna walgorsan onnachiisu ykn gootomsu niqaba. Fakkeenyaaf,

Fakkeenya (14)

- Sanyii abiddaa daaraatu mana guba.
- Gootni dhaqa gammada, lugni gala gammada.
- Dhidhiittatan, dhiittaa kutatan.
- Abbaan iyyu, ollaan birmata.
- “Abbaatu of mara,” jette boofni.
- Waa cabsan waa cobsan.
- Teenyee maaaf gubanna deemnee of hubanna.
- Waan harkarraa qaban darbannaa, lugna hinjedhaman.
- Gootni waraanaan, beekan dubbiin sodaatama.

Mammaaksonni fakkeenya (14) jala jiran kun gootni gootummaa qabutti jabaachuun akka itti fufee hojjetuufi sodaataan ammoo soda qabu sana dhiisee onnee horachuudhaan yoo socho'uu baate rakkinoota kara kamiyyuu ykn karaa diinagdee, siyaasaa, hawaasummaa, eenyummaa, amantaafi wkf. jiran keessaa bahuu akka hindandeenye mammaaksota kanneeniifi mammaaksota biroo dhaamsa kana fakkaatu qabanitti dhimma bahuudhaan gorsee onnachiisuuf itti gargaarama.

4.2.15. Qabeenyaafi Daangaa Isaanii akka Eeggatan Gorsuuf

Oromoon qabeenyaafi araddaa qabu waliin ta'ee kununsachaa jaarraa dheeraaf waliin jiraachaa ture; ammas jiraachaa jira. Kanaafuu Oromoon, “Harka abbaan gate, ciqileetti kutu,” jechuun mammaaka. Akka mammaaksa kanaatti harka abbaatu eeggachuufi kununsachuu qaba. Harki kunis qaabeenya bakka bu'a. Sababa kanaaf, namni tokko qabeenya qabu Ormatti dabarsee yoo kenne ormi ammoo namaaf akka hinmararfanne agarsiisa. Keessuma darbeeyyuu guutummaa guututti waan nama dhaaluuf araddaas ta'e

qabeenya qaban seeraan eeggachuun barbaachisaa akka ta'e gorsuuf nigargaara. Har'as, dachee bal'oo hawaasni Oromoo irra qubatee jiruufi qabeenya Oromoon horatee jiru kana haarkaa saamuuf diinni erga itti dammaqqee tureera. Innis, saamicha lafaafi albuudaa isaa irratti yeroo yeroon bobba'an kana jala dhaabachuun eeggatee har'aan ga'eera. Akkasumas, namoota araddaafi qabeenya qabaniif eegumsa gochuu dhabuun harka diinatti dabarsanii kennan gorsee deebisuuf ammoo mammaaksota dhimma itti ba'u niqaba. Fakkeenyaaf,

Fakkeenya (15)

- Abbaa araddaa booyyeen arii'uuf si'atti.
- Biyya abbaakoo jetteetu, injiraan moluu irratti duute.
- Karaa qubni seene, dhundhumni seena.
- Muka abbaan kenne, hundeetti kutu.
- Biyyi ofii kafana.

Mammaaksonni fakkeenya (15) jala jiran kun qabeenya ykn daangaa biyya ofii eeggachuun baay'ee murteessaa ta'uusaa nama hubachiisu. Sababni isaas, akkuma Oromoo, "Muka abbaan kenne, hundeetti kutu," jechuun mammaaku, qabeenyafi daangaa biyya ofii eeggachuu murteessadha. Kanaafuu, akkuma mukni abbaan kenne hundeetti cituun hambaa dhabe; qabeenyaafi daanga ofii keessas harki diinaa seennaan qabeenya jiru kun akka hambaa hinqabne mammaaksota kanaafi qabiyyee kana fakkaatu qaabanitti dhimma bahuun gorsanii qabeenyaafi araddaa ofii eeggachuun murteessaa akka ta'e wal-hubachiisu jechuudha.

4.2.16. Of Eeggannoon akka Jiraatan Gorsuuf

Hawaasni Oromoo namoonni jiruufi jireenya dabarsan keessatti of eeggannoon akka jiraatan barbaada. Kanaafuu, Oromoon, "Nageenyi guyyaa baay'eedha; hammeenya gaafa tokko," jechuun mammaaka. Ergaan mammaaksichaas, jiruufi jireenya dabarsan keessatti yeroo hundumaa nagaa, gammachuufi badhaadhatu jira jechuun yoo of dagatan, balaa

tasa dhufe tokko jalaa bahuun waan namatti ulfaatuuf Oromoonni yeroo hundumaa of eeggachaa jiraachuun gaarii akka ta'e, mammaaksota isaaniitti dhimma bahuun walgorsatu. Kanaafuu, fakkeenya armaan gadii haa'ilaallu.

Fakkeenya (16)

- Namni har'a saree kiyya dhaane, bor nadhaanuun isaa hinoolu.
- Sissiiquun geeraruufi.
- Dhukkubni funyaan qabe, hidhii hinqatu.
- Dhukkuba garaa najiru, nagaan hinjiru.
- Bineensi argan, nama hinnyaatu.
- Caamni ganamaa tiksee handaqii irraanfachiisa.
- Har'a isarra, booru anarra.
- Arban caccabsaaf, xirinyiin udaan walitti guurti.
- Allaattiin fira fakkaatee, simbira nyaatti.
- Keessa keessa hadurreen bineensa.
- Sesseeqaa seeneetu, boochisaa bahe.
- Adala riphe adurree se'aan.
- Fagaara of dagate tusseen lama ciiniinti.

Mammaaksota fakkeenya (16) jalajiran kanneenirraa hubachuun akka danda'amutti, haala jiruufi jireenyaa dabarsinu hundumaa keessatti of eeggachuun akka barbaachisu agarsiisa. Akkasumas, bara jiraannu keessatti ta'insoota guyyaa irraa gara guyyaatti kallattii garaa garaan rawwatamaa oolaan irra dhaabachuun bu'aafi miidhaasaa walbira qabnee madaalaafi ilaalaa akka deemnu nugorsu. Gabaabumatti, mammaaksota kanaafi kana fakkaatanitti dhimma bahuudhaan uummanni Oromoo jiruufi jireenya dabarsan hundumaa keessatti of eeggannoo guddaadhaan akka jiraatan walgorsatu jechuudha.

4.2.17. Ofta'anii akka Jiraatan Gorsuuf

Oromoon aadaa, duudhaa, safuu, amantaa, walumaa galatti, sirna eenyummaa mataa isaa ittiin mul'isatu niqaba. Eenyummaa boonsaa qabu kanas karaan ittiin ibsatuufi gorsa garaa garaa karaan ittiin waliif dabarsan keessaas, tokko mammaaksa. Kanaafuu, Oromoon yeroo mammaaku, “Baalli birbirsaa kaatee kaatee, hundeesaa jala bu’a,” jedha. Akka yaada mammaaksa kanaatti baalli birbirsaa hammamillee yoo kaatee qubannan isaa inni dhumaa hundeesaa jala tae; dhaloonni Oromoos beekumsa ammaayyaanis haata’u waan biraan ammamuu yoo fagaanne dhimma eenyummaa keenya dagachuu akka hinqabne nugorsa. Dhaloota har’aa keessatti garuu, eenyummaa boonsaa qaban kana beekuufi hubachuu dadhabuudhaan eenyummaa hawaasa biraa warri akkeessaniifi fakkeessan danuudha. Namoota eenyummaa mataa isaanii dhiisanii kan namaa akkeessan kanneen ammoo manguddoonni Oromoo mammaaksota itti gargaaramuun gorsatu niqaba. Fakkeenyaaf,

Fakkeenya (17)

- Akka abaluuttan sirbaan morma nama jallisa.
- Bakkaaf diddi, hudduun hinurgooftu.
- Qaalluun kan mataa ishee hinbeektu kan ormaa raggaati.
- Baddee baddu bakkeen ijaa hinbaddu.
- Sareen mana isheetti xuwwee hindhaabne, mana ormaatti gaanii dhaabdi.
- Ilmi abbaa qaqqabe, oduu akaakayyuu qaba.
- Fardi abbaan quba qabu, gufuurra utaala.
- Biyyaa abbaakoo jetteetu, cirriin dalluu irratti duute.
- Bofni boolla isaa sareen abbaa isaa hinwallaalu.
- Biyya abbaakoo jetteetu injiraan moluu irratti duute.
- Soogidda abbaan busheesse ormi gatiin hinfudhatu.
- Sangaa abbaan gaafa cabse ormi ija balleessa.

- Sangaan bakka oole fakkaata.
- Billaachi waan uffattu hinqabne dhagaatti uffisti.
- Qal’attullee abbaan mogolee isaan ofirra taa’a.

Mammaaksota fakkeenya (17) jala jiran kanneenirraa hubachuun akka danda’amutti, hawaasni Oromoo namoota eenyummaa mataa isaanii sooquufi barbaaduun of ta’anii jiraachuu dhiisanii eenyummaa nama biraa kan akkeessan, fakkeessaniifi eenyummaa mataa isaanii gatii kan hinkennine kanneen gorsuuf mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kana fakkaatu qabanitti dhimma bahuudhaan walgorsanii daandii eenyummaa mataa isaanii sooquutti waldeebisu jechuudha.

4.2.18. Ofittummaa akka Dhiisan Gorsuuf

Akka aadaa Oromootti ofittoon hinsimatamu. Kanaafuu, hawaasni Oromoo ilma (intala) ofittoota’e (taate) tokko mammaaksa isaatti gargaaramuun gorsee gara waan waliinummaa yaaduufi hojjechuutti akka isaan deebi’an isaan taasisa. Yaada kana kan agarsiisu Oromoon, “Ani duunaan araddaan hinmargiin,” jette harreen jedhee mammaaka. Akka dhaamsa mammaaksa kana irraa hubannutti harreen ofittummaa ishee haalaan mu’istee jirti. Innis, isheen ala harree biraa akka jiraatu gonkumaa fedha hinqabdu. Kanaafuu, harreen akkana jechuun mammaakte kun qoonqooshee tokkitti qofaaf yaadaa olti jechuudha. Bara jireenya isheen alattis harreen akka isheef akka araddaan margu hinfeetu. Akkasumas, hawaasa bal’aa kana keessatti akka harree kanaatti kan yaadan kun akka aadaa Oromootti waan safuu ykn gochaa namummaa namarraa mulqisiisu ta’uu isaa mammaaksota itti gargaaramanii walgorsuun (walqeequun) waldeebisatan niqabu. Fakkeenyaaf,

Fakkeenya (18)

- “Kan garaa malee kan maqaa yoom nadhibe,” jette waraabessi.
- Namni waan jedhe haajedhu, natti garaan achi haajedhu.
- Yaarabbi nabaasi, kan feete albaasi.

- Waraabessi hamma qoonqoo isaatiif kaatu lubbuu isaatiif hinkaatu.
- Garaa nyaanni seene, yaanni hinseenu.
- Harannee nyaannaan, hudhee nama ajjeesa.
- Jiraachuuf nyaadhu, nyaachuuf hinjiraatiin

Mammaaksonni fakkeenya (18) jala jiran kunneenis, ofittummaan baay'ee badaa akka ta'eefi aadaa hawaasa Oromoo keessatti akka safuutti akka ilaalamu qeequun gorsuuf kan itti gargaaramaniidha. Akkasumas, uummanni Oromoo, aadaa waliin hojjechuu, waliin marii'achuu, waliin jiraachuu, waliin duuluu, waliin horachuufi wkf waan qabaniif namoota aadaafi safuu Oromoo kanarraa maquun waan waliinummaa dhiisanii ofittummaa duukaa bu'an kanneen mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kana fakkaatu qabanitti dhimma bahuudhaan walgorsatanii daandii ofittummaa irraa gara waan waliinummaatti yaaduufi hojjechuutti waldeebifatu jechuudha.

4.2.19. Abshaalummaafi Mala akka Horatan Gorsuuf

Akka hawaasa Oromootti jiruufi jireenya dabarsan keessatti gowwummaan jirachuun miidha namarraan qaqqabsiisa. Kanaafuu, Oromoon ilma (intala) gowwaa ta'e (taate) hinfedhu. Kanaafuu, “Qalqalloon waanuma itti guutan baata,” jechuun mammaaku. Dhamsi mammaaksa kanaas, abshaalummaa, malaafi ogummaa dhaburraan kan akka qalqallootti waan gaariis waan hamaas bannee taa'uu akka hinqabne nugorsa. Haaluma kanaan Oromoonni mammaaksa isaaniitti gargaaramuudhaan namoota gowwummaan miidhaman kanneen akka isaan gara abshaalummaattiifi mala adda addaa uummachuutti tarkaanfatan isaan jajjabeessa. Fakkeenyi armaan gadii yaada kana haalaan akka hubannu nitaasisa.

Fakkeenya (19)

- Arba malaan malee, humnaan hinajjeesan.
- Malaan bishaan waadu.
- Waan boossee hinarganne, kolfii dhabi.

- Gabni ofii nyaatee, gowwaa afaan diba.
- Bareedina nama gurraachaafi dubbii gabnaa nama bira gahetu beeka.
- Iji gabnaa dura boossi.
- Qacceen ofumaa rukkuteetu, ofumaa iyya.
- Gowwaan bakka bule hunda, mana ofii isaa se'a.
- Hantuunni boolla lamaa hinduutu.

Mammaaksota fakkeenya (19) jala jiran kanneenirraa akkuma hubachuun danda'amutti, miidhaa gowwuummaan qabuufi bu'aa abshaalummaafi mala adda addaa qabachuun qaabu walbira qabuun gorsa dabarsa. Kanaafuu, namni kamiyyuu gowwomuu dhiisee abshaalummaafi mala jireenya isaa keessatti gonfachuun yoo jiraate gammachuus ta'e rakkina isa mudatu hundarra aanuu (injifachuu) akka danda'u agarsiisa. Gowwummaan kan jiraatan yoo ta'e garuu, miidhaa guddaan waan isaanirra ga'uuf, namni kamiyyuu jiruufi jireenya isaa keessatti abshaalummaafi mala horachuudhaan akka deddeebi'aniif mammaaksota kanneeniifi qabiyyee kanaan walgitan qabanitti dhimma bahuudhaan akka walgorsatan agarsiisa.

4.2.20. Icciiitiifi Booree Jireenyaa akka Qabatan Gorsuuf

Hawaasni Oromoo nama icciitii jireenyaa hinqabneefi jireenya keessatti booree hinqabne hinsimatan. Sababa kanaaf, jiruufi jireenya isaa keessatti icciitii hawaasaa, hiriyyaafi kan dhuunfaa isaa lafa deemee fi gahe hundatti dhangalaasuu hinqabu. Kanas Oromoon, “Yoo waahunda dubbatan, garaan qullaatti nama hafa,” jechuun mammaaka. Kana jechuunis, namni tokko akka dhuunfaattis ta'e, akka garee hawaasaatti dhoksaa dhuunfaatti qabuufi qomoon isaa hundumaa ormaaf kennuun sirrii akka hintaane agarsiisa. Kanaafuu, nama namummaa isaa ulaagaan ittiin safaran keessaa tokko icciitiifi booree jireenyaa qabaachuu isaati. Icciiitiifi booree jireenyaa qabu kanaas dhoksaan qabatee injifannoon milkeessuuf yeroo hundumaa tattaafachuu qaba. Egaan hawaasni Oromoo ammoo, namoota jiruufi jireenya jiraatan keessatti icciitiifi booree jireenya akka hawaasummaattis ta'e akka dhuunfaatti qaban osoo ormaaf hinsaaxiliin dhoksaan akka

qabataniif hawaasni Oromoo mammaaksota itti gargaaramuun walgorsatu niqaba. Fakkeenyaaf,

Fakkeenya (20)

- Ija boossu argu malee, garaa boossu hinargan.
- Yaadni garaa guba, akka madaa qubaa.
- Kan garaa garaatu beeka.

Mammaaksonni fakkeenya (20) jala jiran kunneen ammoo, kan isaan agarsiisan namni jiruufi jireenya isaa keessatti icciitii garaa isaafi kan hawaasa isaa dabarsee akka halagaafi hinkennineefi booree jireenya isaa keessatti qabu milkeessuuf ammoo, dhoksaawwan jireenya garaa garaa iciitiin qabachuun, booree jireenyaa bahuuf tattaafachuu akka qabu agarsiisa. Dimshaashumatti, hawaasni Oromoo namni icciitiifi booree jireenyaa akka qabaataniif mammaaksota akka kanaatti gargaaramuun walgorsees icciitiifi booree jireenyaa walii waliisaatti hora jechuudha.

4.2.21. Ejjennoo akka Qabaatan Gorsuuf

Oromoon hawaasa keessatti namoota ejjennoo (dhaabannoo) kanneen qaban jaalata. Kanaafuu, “Namni ejjennoo hinqabne bishaan gabateerraati,” jechuun mammaaka. Kana jechuunis, namni tokko ejjennoo kan hinqabne yoo ta’e hawaasa waliin jiraatuufi eessa akka jiru, garamitti deemaa akka jiru waan hinbeekneef bu’aan inni buusu hinjiru. Kanaafuu Oromoon, “Saree mana lamaa gidduutti waraabessi nyaata,” jechuun mammaaka. Ergaan mammaaksa kanarraa hubannus sareen ejjeennoo dhabuudhaan mana tokkoo irraa gara mana biraatti osoo deemtuu gidduutti irbaata waraabessaa taati. Mataa isheefis ta’e mana lamaaniifuu bu’aan isheen buuste hoomtuu hinjiru. Dhalli nama waangodhu keessatti ejjennoo hinqabu taanaan mataasaafis ta’e biyyaaf bu’aan inni buusu hinjiru.

Namnis, hojii hojjetuufi jireenya dabarsu keessatti ejjennoo hinqabu taanaan akka bishaan gabateerratti gamaa gamanatti raafamuu qofa ta’a. Kana taanaan ammoo, dhalli

namaa bara jireenya isaa guutuu waan hojjetutti osoo hingammaadiin hafa. Yoo hojjetes, hawaasaaf bu'aan inni buusu hinjiru. Kanaafuu, hawaasni Oromoo hamaas hojjete gaarii namni ejjennoo yoo qabaate filatamaa akka ta'e ni'ibsu. Namoota ejjennoo dhabuun namas ta'e mataa isaaniitti gufuu ta'an kana gorsee deebisee akka isaan ejjennoo qabaatan gochuuf mammaaksota itti gargaaraman niqabu. Fakkeenyaaf,

Fakkeenya (21)

- Nama mana lamaa qoonqootu ajjeesa.
- Garaan duulanii, fuula hinguurani.
- Fira firatti hamatanii, booda nadhiisii hinkadhatani.

Mammaaksota fakkeenya (21) jala jiran kanneenirraa hubachuun akka danda'amutti ejjennoo dhabanii jireenya ofii keessatti akka bishaan gabateerraa ta'uun irra jireessaan abbuma sana waan miidhuuf namni akkanaa kun ejjeennoo horachuun akka jiraatu gorsa. Walumaagalatti, mammaaksota kanarraa wanti hubannu ejjennoo qabaachuun jiruufi jireenya dhala namaa keessatti iddoo olaanaa qabaachuusa isaati. Hawaasni Oromoo ammoo namoonni ejjennoo hinqabne akka ejjennoo qabaataniif mammaaksota kanneeniifi dhaamsa akkasii qaban birootti dhimma bahuun walgorsatu jechuudha.

4.2.22. Oolmaa Gaarii akka Hindagannee Gorsuuf

Oromoon oolmaa gaarii nama isaaf oleef hammeenya deebisuun aadaa isaa miti. Kanaaf, nama oolmaa gaarii isaaf ooleef hammuma humna isaatti oolmaa gaarii deebisaafi. Kanaaf Oromoo, “Gatii foonii, raafuu hinbaasan,” jechuun mammaaka. Kana jechuunis, nama olmaa gaarii yookaan waan gaarii namaaf raawwateef waan gaarii deebisuun akka barbaachisu agarsiisa. Namoota oolmaa gaarii namni isaaniif oole dagachuun hammeenya namaaf deebisan ammoo mammaaksota itti gargaaramuun gorse ykn walqeeqee gochaa akkasiirraa akka waldeebisatuufi gochaan akkanaa badaa ta'uu isaa kan ittin qeequ niqaba.

Fakkeenya (22)

- Gatiin nama fagaara koobaniif, dhuufuudha.
- Namni dhadhaa afaan kaa'an, dhagaa afaan nama kaa'a.
- Namni foon kutaniif, mo'oo nama kuta.
- Namni mana baasan, manaa nama baasa.
- Namni karaa saaqaniif, karra namaa saaq.
- Namni boollaa baasan, boollaa nama buusa.

Mammaaksota fakkeenya (22) jala jiran kanneenirraa wantota gurguddaa lama hubachuu dandeenya. Isaan keessas, inni jalqabaa gatii oolmaa gaarii hammeenya deebisuun akka hinbarbaachisne hubachiisa. Inni lammafaan ammoo, nama dhuunfaafis ta'e garee hawaasaa tokkoof oolmaa gaariin sababa oolaniifiif, namni ykn gareen hawaasaa kun kan kooti jedhanii taa'uun ittuu gatii olmaa gaarii bowwaa bara baraan keessaa bahuun hindada'amne keessa nama buusuun akka namaaf deebisu agarsiisa. Gabaabinaan, mammaaksonni kunneeniifi dhaamsa kana fakkaatu kan qaban gatii olmaa garii olmaa badaa deebisuun waan badaa akka ta'e yoo agarsiisan, nama ykn hawaasa oolmaa gaarii oolaniif tokko ammoo olmaa gaarii waan oolaniifiif oolmaa gaarii qofa irra eeggachuu akka hinqabne cimsee namoota gorsuuf gargaara jechuudha.

4.2.23. Namoota Gorsa Fudhachuu Didan, Irra Deebi'anii Gorsuuf

Hawaasni Oromoo akkuma qabiyyeewwan irratti walgorsan mata duree garaa garaatti qoqqooduun ilaalamuuf yaalametti, dhimmi isaan irratti gorsa waliif kennan daran bal'aadha. Hawaasuma kana keessatti egaa namni doggogora yeroo uumu nigorsa. Haata'u malee, namoonni yeroo gorsa fudhaatan hundinuu haala walfakkaatan doggora uuman kana hubachuun gorsicha haala walfakkaatuun fudhachuu dhiisuu danda'u. Egaa namoonni yeroo yeroon osoo gorsamanii gorsa hojiirra oolchuu dadhaban kanneen gara dhumaatti yoo gorsan Oromoon mammaaksota dhimma itti bahu niqaba.

Fakkeenya (23)

- Gorsa didduun, du'a hindiddu.
- Gorsa didaa, yeroon haagorsitu.
- Takkaa dhuufuun namummaadha, lama dhuufuun harrummaadha.

Mammaaksota fakkeenya (23) jala jiran kanneenirraas, wanti hubatamu, nama tokko irra deddeebi'uun gorsanii yoo nama dhagahuu baate deemee deemee rakkoon inni uumu sun namichumarra balaa guddaa akka qaqqabsiisu agarsiisa. Kanaafuu, manguddoon Oromoo yeroo namoota irra deddeebi'amanii gorsamanii gorsa fudhachuu didan kanneenirraa garaa kutachaa jiraachuu isaanii agarsiisuuf, dogoggoruun wanuma jiru ta'ee dogoggora uumanirratti gorsa argachuuniifi dogoggora isaanirraa barachuun gara daandii sirriitti deebi'uu dadhabuun ulaagaa namummaa namarraa mulqisiisu keessa tokko waan ta'eef, mammaaksota kanneenifi qabiyyee kana fakkaatu qabanitti gargaaramuudhan gorsa waliif kennu jechuudha. Gorsis kunis, garaa irraa muratanii galuu isaanii agarsiisuuf kan tajaajilu qofa osoo hintaane, namichi haala kanaan yeroo gorsamu si'a baay'ee dogoggora hojjechuusaafi si'a baay'ee gorsamuusaa yaadachaafi akka hawaasnifi firri isaallee isa jibbe beekkachuun gara daandii hawaasichi barbaaduutti akka deebi'uufis nigargaara jechuudha.

4.3. Xiinxala Bifiyyee Mammaaksota Oromoo Gorsa Eeyyantaa Namaaf Kennuuf Oolanii

Bifiyyeen Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kannuuf oolanii haala Finnegan (1970) bifiyyee Mammaaksota Afriikaa xiinxalte bu'uura godhachuun kan xiinxalamedha. Hawaasni Oromoo mammaaksatti gargaaramuun yeroo nama gorsan salphaamatti jechoota adda addaa walitti ijaaruun mammaaksa jedhanii kan dhimma itti ba'an osoo hintaane bifni dhiyaannaa yaadota mammaaksicha keessa jiranii akkaataa ergaa gadi fagoo ta'e dabarsuu danda'uun kan ijaarameedha. Bifiyyeen Mammaaksota

Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan kunneenis, haala itti aanuun xiinxalamaniiru.

4.3.1. Mammaaksota Bifa Afwalaloo kan Qaban.

Mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa kennuuf oolan bifa afwalaloo of keessaa qabu. Keessuma mammaaksonni akkanaa jechoota bifa irra deddeebiin nigargaaramu. Yeroo dubbatamanis haala yaa'insa walaloon dhiyaatu.

Fakkeenya (24)

- Namni mana baasan, manaa nama baasa.
- Namni dhadhaa afaan kaa'an, dhagaa afaan nama kaa'a.
- Namni foon kutaniif, mo'oo nama kuta.
- Namni karaa saaqaniif, karra namaa saaqa.
- Namni boollaa baasan, boolla nama buusa

Mammaaksota fakkeenya (24) jala jiran kanneen yoo ilaalle, hundi isaanii bifa walaloo of keessaa qabu. Kunis, mammaaksota kana keessatti haalli buusaa isaanii yaada walfakkatuun walitti hidhamee jira. Jechoonni buusaa jalqabaa inni dhumaafi jechoonni buusaa dhuma uinni jalqabaa walfakkaata. Fakkeenyaaf, baasan/baasa, kaa'an/kaa'a, kutaniif/kuta, saaqaniif/saaqa, baasan/buusa. Jechoonni kunneen haala isaanii walfakkachuun yeroo sagaleeffamanis haala walfakkaatuun akka dubbataman isaan taasisa. Jechoonni haala kanaan mammaaksa keessatti waldeeggaranii argamuun isaanii ammoo, mammaaksa oromoo keessa mammaaksi bifa walaloo qabujiraachuusaa mirkaneessa jechuudha.

4.3.2. Mammaaksota Bifa Gabaabaafi Ergaa Bal'aa of Keessaa Qaban

Mammaaksonni Oromoo baay'een isaanii bifan yoo ilaalaman gabaabbatanii garuu, yaada bal'aa jechoota baay'eedhaan ibsinee xumuruu hindandeenye of keessatti hammatu.

Fakkeenya (25)

- Ija boossu argu malee, garaa boossu hin'argan.
- Tokkummaan humna.
- Dhidhiittatan dhiitta kutataan..
- Migirri lagaa gubannaan gingilchaan, manaa boosse.

Mammaaksota fakkeenya (25) jala jiran kanneen bifaan yoo ilaalle jechoota muraasarraa kan ijaaramaniidha. Garuu, dhamsi karaa mammaaksota kanaa darbu maal akka ta'e, osoo xiinxalle haala garaa keessatti ergaan isaan dabarsan dhaamsa jechoota hedduutiin ibsame hindhumne of keessaa qaba. Kun ammoo, mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan bifaan yoo ilaalaman gabaabaa garuu, dhaamsi isaan dabarsan baay'ee gadifagoofi jechoota hedduun ibsamee kan hinxumuramne ta'uu nuhubachiisa.

4.3.3. Mammaaksota Bifa Jette Jetteen Kan Dhiyaatan

Mammaaksonni bifa jette jetteen ijaaramanii dhiyaatan kun ammoo, muuxannoo warra durii haala ammaa keessatti dhugoomsuuf, jecha maqaa dhuunfaa, gamtaafi bamaqaaleetti gargaaramuudhaan kan dhimma itti bahaniidha. Mammaaksota gorsa eeyyantaa kennuuf oolan keessattis bifa kanaan ijaaraman kan dhiyaata nijiru.

Fakkeenya (26)

- “Keessatti keessa qabdi Warqeen Sooddoo,” jedhe, Keelloo Dugdaa.
- “Sissiiquun geeraruufi,” jedhe Oromoon.
- “Dhugaa waaqaafi Lafatu jaallata,” jedhu Manguddoon

Mammaaksota fakkeenya (26) jala jiran kanneenirraa hubachuun akka danda'amutti, hawaasni Oromoo mammaaksota bifa jette jettee uumuun akka itti gargaaramee kan walgorsu yoo ta'u, jette jettee kana keessatti maqaa namoota beekamoofi maqaa gosaatti gargaaramuun kan dhimma itti bahaniidha. Manguddoonni Oromooakkajedhanitti,

mammaaksota jette jettee kanatti hawaasni Oromoo kan gargaaraman bakka gorsa namaaf dabarsaa jiranitti yoo qaamni sodaatan jiraate mammaaksa jette jettee fayyadamuun gorsa dabarfachuu barbaadaniiti.

4.3.4. Mammaaksota Bifa Jechoota Saalfiirraa Utaaluun Dhiyaatan

Hawaasni Oromoo mammaaksota gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolanitti gargaaramuun yeroo walgorsan, jechoota ‘qaanii’ ta’anirra utaluun ykn jecha ‘maaloo’ jedhu bakka buusuudhaan gorsa waliif dabarsu. Kun ammoo, kan inni uumamu yeroo namoonni dubbii dubbatamaa jiru keessatti mammaaksatti gargaaramuun namaaf gorsa kennaan, mammaaksa mammaakan sana keessatti bakka jechoonni saalfii jiranitti irra utaluun ykn jecha ‘maaloo’ jedhu bakka buusuun yoo itti gargaaramaniidha.

Fakkeenya (27)

- “Qabeenyatu ‘maaloo’ dhadhaa diba,” jedha Oromoon; yookaan ammoo,
- “Qabeenyatu ____ dhadhaa diba,” jedha Oromoon.

Mammaaksota fakkeenya (27) jala jiran kanneenirraa akka hubannutti, sabababni hawaasni Oromoo haala kanaan ijaaree mammaaksotatti gargaaramuuf, waan lama. Inni duraa jechoota ‘qaanii’ ta’an waamuu dhiisuuf yoo ta’u, inni lammaffaan ammoo, mammaaksa gartokkeen isaa osoo hinmammaakamiin hafe kana namni ykn namoonni gorsamaa jiru/jiran muuxannoo mataasaatti gargaaramuun dhaamsa mammaaksichaan qabatee darbaa jiru akka hubatuufidha.

4.3.5. Mammaaksota Bifa Sadoommii Garaa Garaa Qaban

Mammaaksonni Oromoo akkuma mammaaksota Afrikaatti bifa saadoommiiwwan garaa garaan ijaaramanii kan argamaniidha. Bifa saddoommii kanneen keessaa irra caalatti mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan kan isaan itti dhiyaatan yeroo baay’ee akkuma mammaaksa Afrikaatti akka (simile) nidha. Kana malees, bifa namoomsuun, ukukkubseen, anyarseeniifi iddeessanis nidhiyaatu. Bifoota kanneenis, tokko tokkoon akka armaan gadiitti haa’ilaallu.

4.3.5.1. Mammaaksota Bifa Sadoommii Akkasaa Qaban

Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan keessatti mammaaksonni baay’een isaanii bifa sadoommii akkasaaan ijaaramee argama. Sadoommiin akkasaa, wanta tokko wanta biraan kan dorgomsiisu yeroo baay’ee jechoota ‘akka’, ‘fakkata’fi ‘hanga’ jedhanitti dhimma bahuun dhiyaata. Mammaaksota bifa akkanaa qabanis yoo ilaalle:

Fakkeenya (28)

- Akka abaluuttan sirbaan morma nama jallisa.
- Sangaan bakka oole fakkaata.
- Allaattiin fira fakkaattee simbira nyaatte.
- Yaadni garaa guba akka madaa qubaa.

Mammaaksota fakkeenya (28) jala jirankanneen fudhannee yoo ilaalle bifa sadoommii akkasaa (simile) ijaaramanii kan argamaniidha. Kunis, wantoota lama yookaan fakkattii isaanii, yookaan akkaataa isaan, yookaan ammoo hanga isaanii walbira qabaa kan dhiyeessudha. Bifa kanaan dhiyaachuun isaas, jechoota niti guyyaatti itti fayyadamnurraa akka adda bahu isa taasisera. Gabaabatti, bifni mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa kennuuf oolan ittiin dhiyaatan kessa inni tokko bifa sadoommii akkasaaan dhiyaachuu isaati jechuudha.

4.3.5.2. Mammaaksota Bifa Sadoommii Namoomsuu Qaban

Bifni mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa kennuuf oolan qaban inni biraan bifa sadoommii namoomsuuti.

Fakkeenya (29)

- “Kan garaa malee, kan maqaa yoom nadhibe,” jette waraabessi.
- “Hinuma turra malee, hinuma urra,” jette boombiin.
- “Abbaatu of mara,” jette boofni.

- Biyya abbaakoo jetteetu injiraan moluurratti duute.

Mammaaksota fakkeenya (29) jala jiran kanneen yoo ilaalle, bifa sadoommii namoomsuun ijaaramanii kan mul’ataniidha. Kunis, wantota hintaaneef amalaafi gocha namaa gonfachiisuun kan dhiyaateedha. Wantonni mammaaksa kana keessatti osoo nama hinta’iin amala namaa uffatanis, waraabessa, boombii, bofaafi injiraanidha. Jarreen kun arfanuu nama miti garuu, akka nama akka waan dubbachuufi dhaadhachuu danda’uutti amala namaa gonfatanii dhiyaataniiru. Kunis, bifni mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa kennuuf oolan inni biraan bifa sadoommii namoomsuun ta’uusaa nuhubachiisa.

4.3.5.3.Mammaaksota Bifa Sadoommii Iddeessaa Qaban

Bifni mammaaksonni gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan qaban inni biraan ammoo, bifa sadoommii iddeessa (metaphor) dha. Kunis, bifa amala wanta tokko fuudhee guutummaa guututti wanta biraaf kennuun kan dhiyaatudha.

Fakkeenya (30)

- Hagamsi olla diina.
- Lammiin ofii kafana.
- Tokkummaan humna.

Mammaaksota fakkeenya (30) jala jiran kanneen ammoo, yoo ilaalle bifa sadoommii iddeessaa (metaphor) of keessatti qabatanii ykn bifa sadoommii iddeessaan jiraachuusa argina. Kunis, akkuma duraan ibsuuf yaalletti iddeessan amala wanta tokko guutummaa guutuutti wanta biraatiif kennuutiin beekama. Mammaaksa kanneen keessatti wanti nuti hubannu, amalli wanta tokkoo guutummaa guutuutti wanta biraatiif kennamuu isaati. Wantonni bakka walbu’an kunneenis, hagamsi olaa, diina bakka bu’e; lammiin ofii, kafana bakka bu’e; tokkummaan ammoo, humna bakka bu’ee jira. Yaada kanarraas wanti hubatamu Mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa kennuuf oolan bifa bakkasaan ijaaramanii tajaajila kennuu isaaniiti.

4.3.5. 4. Mammaaksota Bifa Sadoommii Ukukkubsee Qaban

Bifni Mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan inni biraan ammoo, bifa ukukkubseen warren mul’ataniidha. Gosti sadoommii kunis, wanta tokko hamma gahuun olitti guddisuun yookaan hamma gahuun gaditti xiqqeessuun kan kan ibsanidha.

Fakkeenya (31)

- Jaalalli jiraannan foon tafkii cidha galcha.
- Dubbiin sobaa dhagaa huba.
- Ofjajjuun loon lamaa tikseen kudha lama.
- Buqqeen bara argatte dhagaa cabsiti.

Mammaaksota fakkeenya (31) jala jiran kanneen keessa warri duraa laman bifni isaani yoo ilaalaman bifa sadoommii ukukkubseen ijaramanii argamu. Akkuma duraan ibsinetti sadoommiin ukukkubsee wanta tokko hanga gahuun olitti yookaan ammoo, hanga gahuun gaditti xiqqeessuun kan dhiyeessudha. Mammaaksota kanneen keessatti sadoommiin bifa kanneen lamaniinuu nimul’ata. Fakkeenyaaf, mammaaksonni (31) jala jiran warri jalaqaa lamaan isaaniyyuu wanta tokko hanga gahuun olitti guddisanii kan ibsaniidha. Isaan keessaa isa jalqabarra jiru yoo ilaalle, foon tafkii hamma gahuun olitti olguddatee jira. Garuu, dhugummaan isaa yoo ilaalame tafkiin ilbisota keessa ishee baay’ee xiqqoofi qabaallee kan hinlaannedha. Inni lammaaffarra jirus, akkasuma hamma gahuun olitti olguddatee jira. Innis, dubbiin sobaa akka waan dhagaa akkana hubuutti fudhatame. Garuu, dhagaan gamtokkoon yoo ilaalle gosoota jajjaboo keessa isa baay’ee jabina qabudha. Inni biraan ammoo, akka namaatti illee yaaxxinaan nimiidhama jennee yoo fudhanne lubbu qabeessa yookaan nama miti. Garuu, dhimma kanneen lama isaaniyyuu, gadi fageessuun yoo ilaalame dhimmichi dhugaadha. Haata’u malee, tafkiifi sobni haala kana olguddifamanii ibsamuun isaanii akka dhaamsi darbaa jiru sun sammuu

namaa keessatti fakkii uumee ergaan dhaamsi mammaaksicha keessaan darbu galma gahuufi.

Kutaama kana jalatti mammaaksonni fakkeenya (31) jalaa warri dhumaa laman ammoo, hamma gahaniin gaditti xiqqeeffamaniin kan himamaniidha. Isaanis: ofjajjuu loonlamaafi buqqee bara argattedha.

4.3.5.5. Mammaaksota Bifa Sadoommii Anyarsee Qaban

Sadoommiin kun yeroo baay'ee amala badaa hawaasa keessa jiru ittiin ceepha'uun sirreessuuf kan tajaajiludha. Fakkeenyaaf,

Fakkeenya (32)

- Dhadhaamottutti bona midhaan gurguru.
- Borhinbeekneen qodaan bukoo ishee sagal, qodaan ittooshee kudha lama.
- Harka hanna bare dooluutu socho'a.
- Amalli badaa ija nama balleessa.

Mammaaksota fakkeenya (32) jala jiran kanneen fudhannee yoo ilaalle, dhimmoonni mammaaksa kanneen keessatti ka'an amala badaa ykn gaarii hintaane kan namarratti argan yoo jiraate mammaakuun kan ittiin walgorsaniidha. Kanaafuu, mammaaksonni bifa anyarseen uffatanii dhiyaatan mammaaksa Oromoo keessatti waan argamaniif hawaasni Oromoo amala badaa walirratti argan irraa waldeebisuuf mammaaksota kanneen muuxannoo beekumsa isaanii keessaa luqqisanii itti gargaaramu jechuudha.

4.4. Mammaaksa Eenyutu Gorsa Eeyyantaa Namaa Kennaa?

Mammaaksi dhala namaa biratti akka walii galaatti fudhatama qabeessadha. Oromoo birattis, “Mammaaksi koobaa dubbiiti,” jedhama. Kana malees, Oromoon dubbii yoo jalqabus, ta'e yeroo xumuru mammaaksaan ta'uunsaa, kabajaafi jaalala uummanni Oromoo garee afoolaa kanaaf qabutu dhugoomsa. Kana malees, mammaaksi yeroo mammaakamu kaayyoofi dhimma adda addaatiif mammaakama. Haata'u malee, namoota

umurii adda addaarra jiraniin walqixa hinmammaakamu. Kana jechuun ammoo, namoonni mammaaksa mammaakan umurii, saalaafi sadarkaa namoonni qabaniin garaagarummaa qabaachuu isaa agarsiisa. Fakkeenyaaf, hamma manguddoonni mammaaksatti hirmaatan ijoolleen ykn dargaggoonni hirmaachuu dhisuu danda’u. Hirmannaan dhiiraafi dhalaas, mammaaksa mammaakuu keessatti tokko miti.

Kana ilaalchisuun, Finnegan (1970: 417) yoo ibsitu, “... proverbs are the most common in law cases and men are the chief litigants, provers are seldom used by women and proverbs giving advice are most naturally use by elder people,” jetti. Akka yaada hayyuu kanaatti, mammaaksa haala seeraan walqabatee jiru keessatti tajaajila keennuun kan beekamu ta’ee, irra jireessaan dhiironni kan itti gargaaraman akka ta’eefi dubartoonnis yeroo tokko tokko haala isaan barbaachise keessatti mammaakuun akka itti gargaaraman ibsa. Namoota gorsuudhaaf ammoo, irra caalaatti manguddoota akka ta’e mirkaneessa. Kun ammoo, akkaataa hawaasni Oromoo mammaaksatti dhimma bahaniinis walsimannaa qaba jechuudha.

Akka hawaasa Oromoo aanaa kanaattis, miseensa hawaasa Oromoo keessaa namoonni mammaaksatti gargaaramuun namootaaf gorsa kennan perseentiin yoo ilaalaman garaagara. Sababni isaas, mammaaksi muuxannoofi beekumsa namoota duriifi kan ammaa waan ta’eef gorsa kennamaa jiru sana keessatti akkataa haasawaa keessatti mammaakamaa jiru waliin akka walfudhachuu danda’utti, mammaaksota jiran keessaa fuudhanii namoota ittiin gorsanii ijaaruufis ta’e, jajjaabeessuudhaf muuxannoofi beekumsa nigaafata. Akka hawaasa Oromooti ammoo, muuxannoofi beekumsa afoolaa keessumaa kan mammaaksaa kan qabu manguddoota. Kunis, kan ta’uu danda’e manguddoonni jiruufi jireenya isaanii keessatti umurii dheeraa dabarsaaniin walqabatee rakkinas haata’u qannoo jiruufi jireenya hawaasaan walqabatee jiru keessatti miseensa hawaasaa kanneen biroo caalaa waan hirmaataniif, iddoo sanaatti ammoo mammaaksatti gargaaramuun namoota gorsuuf carraa bal’aa qabu.

Akkasumas, mammaaksi haala garaa garaa keessatti dhaamsa adda addaa waan dabarsuuf, haala dubbatamaa jiru keessatti mammaaksa barbaachisu fayyadamuuf beekumsaafi muuxannoo nibarbaachisa. Kana ilaalchisuun, Fedhasaan (2013) yoo ibsu, “Mammaaksi ‘dubbii fida ykn dubbii fixa,” akkuma jedhamu jaarsoliin Oromoo waltajjii araaraa irratti namoota walitti fiduuf hedduu itti gargaaramu,” jechuun ibseera. Akka yaada kanaattis, wanti hubatamu yeroo baay’ee manguddoonni waltajjiiwwan adda addaa kanneen akka: bakka jaarsummaa, sirna gadaa, addachaafi wkf irratti hirmaachuuf miseensota hawaasaa warra kaan caalaa, muuxannoofi beekumsa waan qabaniif mammaaksatti gargaaramuun namoota nigorsu. Kana jechuunis, hawaasa Oromoo keessatti mammaaksatti gargaaramuun nama gorsu manguddoota Oromoo qofa jechuu osoo hintaane, irra caalaatti akkaataa barbaadameen mammaaksatti gargaaramuun kan namoota gorsan manguddoota jechuudha. Haata’u malee, sadarkaa ijoollummaarraa kaasee, dubartoonnis ta’e dhiironni sadarkaa umurii garaa garaa keessa jiran mammaaksatti gargaaramuun walgorsuu nidanda’u.

Kanaafuu, yeroo baay’ee mammaaksa kan mamaaku manguddoota yoo ta’u, isaanis, muuxannoo isaanii keessa luqqisanii baasuun beekumsa isaanii hojiirra oolchuun isaaniif baay’ee salphaadha. Kunis, fayyadama karaa umurii qofa osoo hintaane, karaa koorniyaas, addaa addummaan akka jiru agarsiisa. Kana jechuun ammoo, irra caalaatti mammaaksatti kan gargaaraman dhiira ta’uu mul’isa. Innis, kan inni ta’uu danda’e dubbatanii nama amansiisuuf ykn muuxannoo jiruufi jireenya keessatti qaban hojiirra oolchuuf haala mijataa kan qabu manguddoota akka ta’e agarsiisuu isaati malee, dubartoonnis ta’e ijoolleen mammaaksa mammaakuun namoota nigorsu (Abarraafi kanneen biroo, 1991). Walumaagalatti, yaada hawaasa aanichaarraa wanti hubatamu, miseensa hawaasa Oromoo keessatti mammaaksatti gargaaramuun kan namoota gorsan manguddoota qofa jechuu isaanii osoo hintaane, akka aadaa Oromootti manguddoonni Oromoo: jaarsummaa irratti, sirna gaa’elaa irratti, iddoo waanfalaatti, iddoo du’a gayiittiifi wkf irratti hirmaachuuf miseensota hawaasaa warra kaan caalaa muuxannoofi

beekumsa waan qabaniif, carraa mammaaksatti fayyadamuun namoota gorsuufi walqajeelchuu qabu. Kanaafuu, miseensota hawaasa Oromoo keessaatti, miseensota warra kaan caalaa mammaaksatti gargaaramuun nama gorsuuf muuxannoo, beekumsaafi carraa bal'aa kan qaban manguddoota yoo ta'u, miseensa hawaasichaa kan ta'an umurii ijoollummaa irraa kaasee dhiironnis ta'e dubartoonni hamma beekan haala isaan barbachise keessatti dhimma itti bahuun nama nigorsu.

4.5. Mammaaksa Mammaakamuun Eenyutu Gorsama?

Miseensa hawaasa Oromoo keessatti gorsi umurii ijoollummaarraa kaasee hamma manguddummaatti namaaf nikennama. Akka manguddoonni jedhanitti yeroo baay'ee mammaaksaan namoonni gorsaman namoota umuriin bilchaatanidha. Sababni isaas, ol adeemtonni haala umurii isaanii irraan kan ka'e, jiruufi jireenya isaanii keessatti muuxannoo yeroo dheeraa waan hinqabneef mammaaksa haala sadoommiin garaa garaan haguugamee argamu kana bira gahanii ergaasaa hubachuuf isaan rakkisuu danda'a. Kanaafuu, akka manguddoonni Oromoo jedhanitti mammaaksaan namoonni gorsa eeyyantaa fudhatan namoota umuriin isaanii waggaa kudha-saddeetiifi isaa ol ta'aniidha. Sababni isaas, akka aadaa Oromootti hawaasni Oromoo mammaaksaan yeroo walgorsan haala tokkoon qabsiisanii dhamsa dabarsuudha malee hiika mammaaksaa abbaatu hiikkata. Kanaafuu, namni gorsamaa jiru sun yoo hiikasaa argachuu baatellee bulee ka'ee, rafee dammaqee bira gahuuf yaala malee dhaamsa gaafachuuf hin jarjaru. Yoo gaafatanis, abbaan mammaaksa sana mammaakes mammaaksa abbaatu hiikkata jechuun deebii laataf. Kanaafuu, mammaaksa mammaakame tokko abbaatu hiika itti kennata. Erga hiikkatees dhaamsa isaaf darbaa jiru hubata. Haata'u malee, ijoolleef ykn mammaaksa mammaakuun gorsi yoo kennames, tarii hiika walii waliin itti himamuu qaba. Sababni isaas, ijoolleen sadarkaa daa'imummaa isaaniitti hiika mammaaksichaa xiinxalanii bira gahuu waan hindandeenyeefidha.

Kana yeroo jedhamu ammoo miseensa hawaasa Oromoo keessatti kan dogoggora hojjetu dargaggoota qofaadha jechuu miti. Karaa biraatiin, ija koorniyaatan yoo ilaalle dhiirris

ta'e, dubartoonni mammaaksaan nigorsamu. Kanaafuu, dhiironnis ta'e, dubartoonni sadarkaa ijoollummaa irraa kaasee hanga manguddummaatti jiran gorsa fudhachuu nidanda'u. Kun ammoo, gorsi umuriifi saalaan akka hindaagofne agarsiisa. Gorsi mammaaksaan namaaf kennamu kun umurii dargaggummaa irraa kaasee nama hundaaf haakennamuyyuu malee, gorsi miiseensa hawaasa kanneen maraaf haala walfakkaatuun kennamuu dhiisuu nidanda'a. Sababni isaas hawaasa hammana bal'atu keessatti namni akkuma bifasaatti hubannaafi ilaalcha garaa garaa waan qabuufidha. Kanaan walqabsiisee, Eebbisaan (2013) miseensa hawaasa tokkoo keessa namoonni gosa sadii akka jiran kaa'eera. Isaanis: namoota waan hojjetan (hojjetamu) hinbeekne, warra waan hojjetan (hojjetamu) beekaniifi warra seenaa hojjetanidha. Gochawwan namoota akkanaas tokko tokkoon yoo ilaalle:

- **Warra waan hojjetan (hojjetamu) hinbeekne:** Lakkoofsi jara kanaa hedduu yoo ta'u, waan naannoo isaaniitti ta'u hinbeekan. Waan dhi'eef rafu; waan barii'eef dammaqu. Sabaafi biyya isaaniif waagumaachuun akka isaaniif ta'us hinbeekan. Mul'ata dhalootaaf ta'u of keessa hinqaban. Gaaffii seenaan isaan gaafachuuf jiruuf deebiin isaanii gabaabaadha. Kaayyoo jireenya isaanii hinbeekan. Namni jiraateef duwwaa jiraatu. Kunis, akkuma Oromoon, "Namni rafaaf jaamaan rafa," jechuun mammaaku waanuma namni jiraateef qofa kanneen jiraatanidha.
- **Warra Waan Hojjetan (Waan Ta'aa Jiru) Beekan garuu hinhojjenne:** Isaan kunis lakkoofsaan hedduudha. Warra jalqabaarra nifooyya'u. Yoo xiqqaate maaltu addunyaa irratti akka hojjetamaa jiru nibeeku. Eenyutu seenaa akka hojjechaa jiruufi seenaan akkamii akka hojjetamaa jiru waan beekaniif warren seenaa hojjetan kanaaf harka rukutu. Garuu, sababa dhibaa'ummaafi maal nadhibdeerraan kan ka'e, gaaffii seenaan isaan gaafattuuf deebii kennuu osoo danda'anii akkuma Oromoonni, "Callisi naani nyaata jedhe jaarsi," jechuun mammaakan waan ta'aa jiruufi waan gochuu qaban osoo beekanii warra ofumaan ofirra rafaniidha.

- **Namoota seenaa hojjetan:** Namoonni akkanaa bu’uura addunyaa kanaati. Isaan kun gootota dhaloonni leellisu ta’anii, lafa kanarraa lubbuun isaanii yoo darbellee seenaan isaanii garuu, baraa barattii qaxxaamuree kan jiraatudha. Kanaafuu, isaan akkanaa kun ofii isaaniif jireenya ofittummaa jirachuu dhiisanii lammiilee isaaniif aarsaa ta’anii kan darbanidha. Ofii dararamanii dhaloota itti aanuuf dungoo bilisummaa kan qabsiisanidha.

Egaan miseensa hawaasni Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaas, keessatti namoonni fakkaatti kana sadan qaban nijiru. Kanaafuu, isaan keessa warri jalqabaa gorsa haalaan kan barbaadan yoo ta’u, gorsa yoo argatan salphaatti hojjiitti jijjiiruu danda’u; Warra ‘b’irra jiraniifis haala isaan ilaallatuun mammaaksan mammaakamee gorsi nikennama. Warri seenaa hojjetaniifi hojjechaa jiran ammoo, caalaatti akka milkaaaniif gorsi nikennamaaf jechuudha. Walumaagalatti, akka hawaasni aanaa kanaa jedhanitti gorsi nama sadarkaa kamirrayyuu jiruuf kan barbaachisu yoo ta’u, garuu gorsi miseensota haawaasaa kana keessatti akkataa garee garee isaaniitti gorsi isaaniif kennamus garaa garadha. Akkasumas, irraa jireessaan gorsa warri barbaada warraa wallalaan dararamanii jiran yoo ta’an, isaan akkanaa gorsa argannaan dafanii hojiitti nijjiiru. Itti aansuun ammoo osoo beekaniifi arganii warra dhibaa’ummaafi maal nadhibdeen jiraataniidha. Darbee darbee warri gorsa fudhatan ammoo, dhalootaaf bu’uura tokko ol kaa’uudhaan gaaffii seenaan isaan gaafattuuf deebii kennuudhaaf warra osoo of hinqusatiin dhalootaaf hojjetaniidha. Isaan kunis, waan duraan hojjetan caalaa hojjetanii akka milkaa’aniif gorsi nikennamaafii jechuudha.

4.6. Faayidaa Mammaasa Oromootti Gargaaramanii Gorsa Eeyyantaa Namaa Kennuun Qabu.

Jiruufi jireenya hawaasa Oromoo keessatti mammaaksi shoora olaanaa qaba. Kun ammoo, hawaasni Oromoo dubbii dubbatan keessatti namoota gorsuu yoo barbaadan mammaaksatti akka gargaaraman agarsiisa. Dhamsi mammaaksa kanaas hubachuun danda’amu haala keessatti mammaakameen walqabateeti. Kana ilaalchistee, Finnegan

(1970:395), “There is no proverb with out the situation,” jechuun ibsiteetti. Kun ammoo, mammaaksi haalaafi kaayyoo dubbatameef irratti hundaa’uun hiika akka argatu agarsiisa. Kanaafuu, Oromoon yeroo mammaaku, “Agadaa baalaan, dubbii immoo haalaan beeku,” jedha. Kunis, kan inni agarsiisu akkuma hagadaa baala isaa ilaaluun hagadaa ta’uufi ta’uu dhabuusaa hubachuun danda’amutti, dhaamsa mammaaksa tokkoos haala keessatti dubbatamerratti hundaa’uun hubachuun akka danda’amu agarsiisa. Karaa biraatiin, akka yaada kanaatti mammaaksi tokko haala garaa garaa keessatti yoo dubbatame dhaamsa garaa qabaachuu danda’uusaatu hubatama.

Akkasumas, dubbii dubbachaa jirru keessatti Mammaaksota Oromoo jiran keessaa luqqisnee baasnee akkaataa ergaa dabarsaa jirru tokko galmaan nuuf ga’uu danda’utti itti gargaaramuun muuxannoo, beekumsaafi bilchina yaadaa gaafata. Dabalataanis, Oromoon mammaaksa haala dubbatamaa jiru tokko keessatti nimammaaka malee hiika kennuuf hindirqamu. Kunis, sababa mataa isaa qaba. Sababoota isaa keessa inni jalqabaa, qaamni gorsa fudhachaa jiru sun haala keessatti isaaf mammaakamerra dhaabatee akka hiikkatuufi yoo isaaf galuu baatellee akka wayiita qaamni gorsa isaaf kenne hinjirretti ittiyaaduun sammuusaa akka dadammaksu gochuufidha. Inni laffaan ammoo, qaamni haala jiruufi jireenyaan walqabatee sodaatan tokko yoo jiraateefi yaadota kallattiin dubbachuuf nama dhiphisan jalaa miliquuf jechaa tokko tokkoon hiika itti kennuu dhiisuun nidanda’a. Kanaafuu, Oromoon tokko mammaaksa yoo mammaake namni hiika dhamsa isaa gaafatu hinjiru. Tarii yoo gaafatames deebiin isaa mammaaksa abbaatu hiikkaata kan jedhu ta’a.

Sababni hawaasni Oromoo yeroo namoota gorsan mammaaksatti dhimma bahaniif, waan garaa garaa ta’uu nidanda’a. Akka manguddoonni Oromoo jedhanitti, inni jalqabaa namoota kallattumaan rakkinas haata’u dogoggora inni uume tokko itti himuun gorsuuf yoo yaalan xinsammuun nama gorsamaa jiru sanaa miidhamuu danda’a jedhanii waan yaadaniif waan haasa’aa jiran sana mammaaksan dahanii akka xinsammuun namichaa/tti/hinmiidhamnetti gorsa kennuudhaaf kan adeemsifamudha. Inni lammaafan ammoo,

namootaaf kallattumaan haasawaa gamaa gamanaa fuudhanii gorsanii ijaaruu yaalurra hasawaa gochaa jiran tokko keessatti dhugaarra dhaabatanii karaa gabaabaafi ifaa ta'een ykn dagatamuu hindandeenyeen gorsa namaaf kennuu yaadaniti. Dabalataanis, sammuuu nama gorsi kennamaafii jiru keessatti akka fakkiin uumamu gochuudhaan namni ergaan darbu kun yeroo dheeraaf osoo hindagatamiin akka turu yaadameeti.

Kanaafuu, nama qabeenya qabeetee qusannoo hingoone tokko akka inni/isheen/qusannoo gootuuf namni gorsuu barbaade tokko balleessa uumame kana kallattumaan itti himuun gorsuu yaalurra mammaaksa Oromoo keessaa fudhachuudhaan, “Bor hinbeekneen qodaan bukoon ishee sagal, ittoon ishee kudha lama,” jedhee/jettee mammaakuudhaan haala kana keessa gorsa qaban yoo dabarfachuu baatan nama gorsamaa jiru kana mufachiisuu ykn xiinsammuu isaa/ishee miidhuun nidanda’a.

Dabalataanis, akkuma Oromoon jedhutti, “Mammaaksi soogidda dubbii mi’eessuuf tajaajilu,” waan ta’eef haasawaan nuti mammaaksa malee haasofnu hammamillee yoo dheerate mi’aa of keessaa hinqabu. Kun ammoo, kan inni agarsiisu mammaaksi akka mi’eessituu ta’uuf kan isa gargaaree bifa adda addaan kanneen akka: bifa Afwalaloo, jechoota filatamoo, gaggabaaboofi sadoommiin badhaadhanii sammuu namaa keessatti fakkii uumaniin ijaaramee jiraachuusaati. Kanaafuu, hawaasni Oromoo mammaaksota gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolanitti yeroo gargaaramu bifa kanaan ta’uunsaa haala itti fayyadamiinsa hawaasaan walqabata jechuudha. Gabaabumatti, wanti mammaaksa akka, “Soogidda dubbii” ta’uudhaan dhimmoota addaa addaa keessatti hawaasni Oromoo ittiin akka walgorsuu godhan keessaa warreen gurguddaan lamaan bifni dhiyaannaa mammaaksa yaadota jechoota filatamoo, bifa gaggabaa, bifa afwalaloofi bifa sadoommiiinguutamee ijaaramuusaati.

4.7. Yoomessa Mammaaksa Oromoo

Hawaasni Oromoo afoolatti yoomiifi eessatti akka itti fayyadamu aadaa mataa isaa tolfatee dhalootaa dhalootatti dabarsaa dhufee asga’eera. Hawaasni Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimas haaluma kanaan dhimma itti baha. Haata’u malee, mammaaksi akka

afoolawwan kanneen biroo kan akka: durdurii, hibboo, geerarsaafi wkf yoomessa murtaa'aa addatti bahee beekamu hinqabu. Sababni isaas mammaaksi yoomessaan osoo hindaanga'iin jiruufi jireenya dhala namaa keessatti tajaajila kennuuf kennataa waan ta'eefidha. Kanaafuu, hawaasni Oromoo mammaaksa isaatti bakkaafi yeroo isa barbaachise kamittuu dhimma itti bahuun ergaafi dhaamsa waliif qabu walii dabarsuufi walgorsachuu nidanda'a jechuudha.

Kanaafuu, mammaaksi bakka namni lamaafi lamaa olta'ee jirutti, yeroo jaarsummaa, yeroo maatiin walgorsu, yeroo gaddaa, yeroo gammaachuufi wkf haala barbaachise keessatti nimammaakama. Walumaagalatti, mammaaksi yoomessa murtaa'aa qabaachuu yoo baate illee, dhimmi keessatti mammaakamu yeroo argamuu manguddoonni Oromoo ykn namoonni mammaaksa mammaakuun dhaamsa ykn gorsa namaaf dabarsuuf muuxannoo qaban mammaaksa mammaakuun niwalgorsu.

BONNAA SHAN: GUDUNFAAFI YABOO

Boqonnaa kun haala waliigala boqonnichaa kan ilaallatudha. Bu’uura kanaan qabxiilee gurguddaa lama hammatee jira. Qabxiileen kunis, cuunfaafi yaboo yoo ta’an, haala itti aanuun dhiyaataniiru.

5.1. Gudunfaa

Qorannoon kun boqonnaa shanitti qoodamuun kan dhiyaatedha. Haaluma kanaan boqonnaan tokko, seenduubee jalatti beekumsi hawaasa akka damee beekumsa tokkotti osoo hinfudhatamiin turuusaafi Afoolli Oromoos dhiibba adda addaarran kan ka’e carraa qoratamee ifa bahuufi galmaa’ee taa’uu osoo hin argatiin turuunsaa ibsameera. Ka’umsi qorannoo kanaas, afoolli Oromoo hedduun isaanii afaaniin dhalootaa dhalootatti kan darbanidha malee bifa barreeffamaatiin qindaa’ee taa’uuf carraa bal’aa argatee waan hinjirreef, afoola Oromoo bifa barreeffamaan qindaa’ee ta’uuf carraa bal’aa hinargatiin ture kana gara bifa barreeffamaatti jijjiiruun gaheen inni hawaasichaaf qabu xiinxaluun kaa’uun yaadameeti. Akkasumas, aanicha keessatti hamma yoonaatti namni mammaak-sarratti qorannoo hojjete waan hinjirreefidha. Kaayyoon qorannichaas, qabiyyee fi bifiiyyee Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan, xiinxaluun ifa baasuudha. Kana malees, bu’aan qorannichaa, daangaan qorannichaafi hanqinni qorannichaa duraa duubaan kaa’amanii jiru.

Boqonnaa lama jalatti, yaaxxinoonni yaadrimee qorannoo kanaa walii walqabatan sakkatta’amuun haala yaadrimee qorannichaa gabbisuu danda’aniin dhiyaataniiru. Kun ammoo, qorannichi adeemsa saayinsaa akka hordofu taasisuuf gargaara. Kana malees yaaxxinoonni qorannoo kana tumsaniifi sakkatta’i barruu walfakki walduraa duuban isaanii eeguun kaa’amaniiru. Boqonnaa sadii jalatti ammoo, mala qorannichaatu dhiyaate. Qorannoon kun gosa qorannoo akkamtaatti dhimma bahuudhaan tooftaa ibsuutiin kan adeemsifamedha.. Maddi ragas madda raga tokkoffaafi madda raga lammaffarra kan madde yoo ta’u, akka madda raga tokkoffaatti manguddoota Oromoo waa’ee

mammaaksa Oromoo sirriitti beekaniifi hojjettoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaati. Maddi raga lammaffaan ammoo, sakatta dookumantiiti. Malli iddattoo qorannoo kana keessatti dhimma itti bahames, iddattoo miti-carraa yoota'u, gosoota iddattoo miti-carraa keessaa ammoo iddattoo akkayyoo fi darbaa dabarsaatti dhimma bahameera. Meeshaleen ragaleen ittin funaanamanis, afgaaffii, marii garee xiyyeeffataafi sakatta'a dookumantiiti. Ragaaleen walitti qabaman kunis, qabiyyee fi bifiyyee isaaniirratti hundaa'uun qoqqoodamuun xiinxalamanii ibsi itti kennameera. Boqonnaa shan jalatti ammoo, cuunfaafi yaboo qorannichaatu gabaabinaan dhiyaateera. Walumaagalatti, ragaalee xiinxalaman bu'uura godhachuun qabiyyee fi bifiyyeen Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan hawaasa Oromoof gorsa bilchaata kennuu keessatti gaheen isaan qaban daran olaanaa akka ta'e mirkanaa'eera. Kanuma bu'uura godhachuunis, qabxiiwwan argannoo qorannoo kanaa haala waliigalaan dhiyaateera.

- Qabiyyee mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan ilaalchisee, hawaasni Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaa jiruufi jireenya isaanii keessatti mammaaksatti gargaaramuun qabiyyeewwan garaa garaarratti akka gorsa waliif kennan bira gahameera.
- Akkasumaas, Mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan bifa afwalaloo, gabaabaafi sadoommiiwwan garaagaraan ijaaramuun akka argaman mirkanaa'eera.
- Mammaaksi hawaasa Oromoo keessatti eenyuuniifi eenyuuf mammaakama? Kan jedhu ilaalchisee ammoo, akka aadaa hawaasa Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaatti, mammaaksa mammaakuun gorsa eeyyantaa kan namaa kennan irra jireessan manguddoota akka yoo ta'u; mammaaksa mammaakamuun, namoonni gorsa fudhatan ammoo, namoota waggaa kudha saddeetii oliiti. Kanaafuu, hawaasa Oromoo keessatti yeroo baay'ee mammaaksan ijoolleef gorsi akka hinkeennamne ifa baheera.

- Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolanitti gargaaramanii nama gorsuun ammoo, faayidaawwan kanneen akka: yaaxxina nama gorsamaa jiru eeguu, sodaa qaban jalaa miliquu, gorsi argatan yeroo dheeraaf akka yaadatamu taasisuu fa'a akka ta'e mirkanaa'eera.
- Akkasumas, mammaaksi akka afoola warra biraatti yoomessa dhabbata waan hinqabneef, haalaafi yeroon osoo hindaanga'iin yeroofi haala barbaachise keessatti akka tajaajilu bira gahameera.

5.2. Yaboo

Afoolli Oromoo duudhaa, aadaafi falaasama uummatichaa ibsa. Afoolli uummaticha dhabame jechuun ammoo, ilaalchiifi muuxannoon hawaasichaa dhabame jechuudha. Kanaafuu, qabiyyeefi bifiyyee Mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolanirratti xiinxalli ragaalee taasifameen argannoo argame irratti bu'uureffachuun yaboon qorannichaa haala itti aanuun taa'eera.

1. Hawaasni Oromoo Mammaaksota gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan kan qabiyyee garaa garaarratti ittiin walgorsan kana haaluma ammaa kanaan jabeessanii dhimma itti bahanii jiruufi jireenya isaanii keessatti gorsa waliif kennuu qabu.
2. Mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan bifa mi'aawaafi miidhagaafi wkf waan qabaniif, fuulduraattis, bifa kana kanneen gonfachuun dhiyaachuu qabu.
3. Hawaasa Oromoo keessatti mammaaksatti gargaaramii kan nama gorsan irra jireessaan manguddootadha; haata'u malee, dhaloonni ammaas, haala manguddoonni mammaaksatti gargaaramuun gorsa eeyyantaa namaaf kennan hordofuun walgorsuun barbaachisaadha.

4. Hawaasa Oromoo keessatti mammaaksa mammaakamuun namoonni irra jireessan gorsaman namoota umurii isaanii waggaa kudha saddeetii ol ta'e waan ta'eef, ijoolleefis, hiika mammaaksichaa hubachiisaa osoo gorsa kennan gaariidha.
5. Mammaaksota gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolanitti gargaaramanii walgorsuun faayidaa hedduu waan qabuuf, hawaasni Oromoo haaluma kanaan mammaaksasaatti dhimma bahuun walgorsachaa deemu qaba.
6. Akkasumas, mammaaksonni Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan yeroofi bakkaan osoo hindaangeffamiin hawaasicha waan tajaajilaniif, hawaasni Oromoo iddoo dogoggora walirratti argu hundatti mammaaksota isaa kanneenitti gargaaramuun walqajeelchaafi walgorsaa deemuun barbaachisaadha.

Wabiilee

- Abraham Alemu. (2000). "Jimma Oromo Oral Prose Narratives: A preliminary Divscriptive Analysis". MA Thesis. Addis Ababa University (Unplished).
- Achebe, Chunua. (1992). *Ritual Theory, Ritual Practice*. New york: Oxford University Press.
- Addunyaa Barkeessaa. (2010). *Akkamtaa: Qorannoo Hujoo Oromoo*. Finfinnee: efficient printing press.
- Addunyaa Barkeessaa. (2014). *Semmoo: Bu'uura Barnoota Afaaniifi AfoolaOromoo*. Finfinnee: Far East Traeding PLC.
- Alamaayyoo Hayileefi Kanneen biroo.(2006). *Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffa.a}*.Finfinnee: Komishinii Aadaafi Turizimii Oromiyaatiin kan maxxanfame.
- Andrzejewski, B.W.(1985). *Literature in Cushitic Languages Other than Somali. In Literature in African Language*. Cambridge: CambridgeUniversity Press.
- Ararsa Negesso.(1991). "Some Oromo Proverb Around Weliso," Addis Ababa University.(Unpublished BA Thesis).
- Asafa Tafara. (2004). *Theorizing the Present Towards a sociology of Oromo Literature Jaarsoo Waaqoo's poetry*. Finfinne: Branna Printing Enter Press.
- Asafaa Tafarraa.(2009). *Eela: Seenaa Oguma Oromoo*. Finfinnee: Far East trading Press.
- Angust, Stevenson.(2010). *Oxford Dictionary of English*. Oxford: Oxford University press.
- Den, Ben Amos. (1975). *Towards the Definition of Folklore in Context, Reading in American Folklore*. South Asian publisher std. New pelhi.
- Bascom, Willium R. (1965). *Four Function of Folklore. In Alen Dundes The Study of Folklore*. Englwood Cliffs, N.J.

- Berhanu Mathews. (2009). *Fundamental of Literature*: Addis Ababa:Alpha Printers PLC.
- Brunvand Methewos. (1979). *Reading in American Folklore*: New York: NewYork University Press.
- Bukenya, A. (1994). *Understanding Oral Literature*. Nairobi:Nairobi University Press.
- Cerulli, E. (1922). The folk-Literature of the [Oromo] of Southern Abyssinia, inHarvard African Studies.
- Cotter, George. (1992). *Prover and sayings of Oromo people of Ethiopia and Kenya with English Tranislation*: African Studies. Vol.25: Edwin Mellen Press.
- Sumner, Cloud. (1996). *Oromo Wisdom literature: Proverbs, Songs, Folktales: An Anthology of Oromo literarure*. Addis Ababa: Guddina TumsaFoundation.
- Dastaa Dassaalany. (2013). *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Boolee.
- Dundes, Alan. (1965).*The Study of Foklore*. Berkeley: prentice-Hall, Inc.
- Eebbisaa Baay'isaa.(2015).*Miiltoo.Kitaaba jireenya Namaa Jijjiiru*.Finfinnee: ELLEN P.P.PLC
- Fedhasaa Taaddasaa. (2013). *Subii: Bu'uuraalee Ogbarruu Oromoo*. Finfinnee: Mana Maxxansaa Subii.
- Finnegan, Ruth. (1970). *Oral Literature in Africa*.Oxford:OxforClaridon.press.
- Feyisa Dame.(1996). The Origin of the Oromo: a Reconistraction of the Theory of Cushitic Roots in *JOS. No1 & 2*.
- Fiqaaduu Birruu.(2007).“Qacceessa Qabiyyee Mammaaksa Oromoo, Ijoolleefi Ijoollummaa”. MA Thesis Yuunvarsitiitii Addis Aababaa(Kan hinmaxxanfamiin).

- Flick, U. (2002). *An Introduction to Qualitative Research, 2nd Edition*. New Delhi: SAGE publications Ltd.
- Geetaachoo Rabbirraa . (2004). *Furtuu.Seerluga Afaan Oromoo*. Finfinnee: Mega Publishing Enterprise.
- Kerbo, H. (1989). *Sociology. Social Structure and Social conflict*. New York: McMillan Company.
- Kothar, C.R. (2004). *Research Methodology: Methods & Techniques*. (revised second ed.) New Age International (p) limited, publisher.
- Kumar, R. (2005). *Research Methodology*. London: Thousand Oaks Calif.
- “Kuusaa Yaadannoo Mammaaksota Oromoo: Aanaa Qarsaa Maallimaafi Naannoosheerraa,” *Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Qarsaa Maallimaa* (Kan hinmaxxanfamiin). 2007.
- Malkaamuu Margoo. (2007). “Dubartoota Mammaaksa Oromoo Keessatti: Qacceessa Qabiyyee” MA Thesis Yuunvarsitii Addis Ababa. (Kan hinmaxxanfamiin).
- Meider, Wolfgang. (1997). *The Polities of Proverbs: Form traditional Wisdom to Proverbal Stress Types*. The University of Wisconsin press.
- Misgaanuu Gulummaa. (2011). *Dilbii: Bu’uura Afoola, Ogafaaniifi Walaloo Oromoo*. Finfinnee: Oromiyaa.
- Misgaanuu Gulummaa. (2012). *Yandoo. Ogummaafi Ogwalal Oromoo*. Finfinnee: Oromiyaa.
- Melakne Mangistu. (2003). *Fundamentals of Literatures (2nd ed.)*. Addis Ababa PE.
- Nagarii Leencoo. (1993). *Wiirtuu (Jii.6) Barruulee Qormaata Waltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa.

- Okpewho, I. (1992). *African Oral Literature*. Bloomington and Indianapolis:Indiana University Press
- Punch, F.(1998).*Introduction to Sociaal Reaserch*. Newdelhi: SagePuplications.Indian pvt Ltd.
- Richard, Dorson. (1972). *Folklore and Folklife. An Introduction*. Chicago and London : The Chicago University press.
- Sahilu Kidane. (1986). (Borana Oromo Pross Narrativess Acontextual Study): Addis Ababa; MA Thesis Inistitute of Language studies. (Unpublished).
- Samu’el Adola.(1996). “Some Oromo Proverbs,” Addis Ababa University,BA Thesis (Unpuplished).
- Schipper, Minecke. (2000). *Research in African Literatures*. Indiana University Press.
- Tadesse Jalata. (2004). *Social Function of Oromo Proverbs. In Oromo Oral Peotery*. Germany.
- Tafarii Ayyaanaa.(1998). Afaan Oromoo Kutaa 7-10. New Systematic Book series: Finfinnee
- Teferi Nugusie. (2006).“Development of Oromo Literature Up to1991,” MA Thesis SGS, AAU (Unpuplished).
- Tesema Ta’a. (2004). *Oromo Oral Poetry Seen From with in (Oromo Traditional Songs)*. Druck Erei Franz Hanse.
- Tilahun Gamta, (1993). Qubee Afaan Oromoo. Reasons for choosing the Latin Script for Developing an Oromo Aalphabet: *A Reading in Journal of Oromo studies. Vol.1.No.1*.
- Thomas, A. Green.(1997). *An Encyclopedia of Beliefs, Custums, Tales, Music and Art*. California.Stanza Barbara.

“Waajjira Aadaafi Turizimii Godina Shawaa Kibba Lixaatti, Barruulee AfoolaAfaan Oromoo Qophaa’e. Maxxansa Addaa(2007).Walisoo.”

Wasanee Baashaa. (1990). *Qorii Hambaa*. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Meeggaa.

Wiirtuu.(1991). *Mammaaksa Oromoo Wallaggaa Bahaafi Dhihaa*.jiildii 4^{ffaa}.

Yaadannoo Gaaromsaa. (2014).*Hora Obaa: Kuusaa AfoollanOromoo*.Finfinnee: Oromiyaa.

Zelalem Aberra. (2003). Translation from Oral to Written Oromo Poetry. In Journal of Oromo Studies. *Vol.10 Numbers 1 and 2*

ፍ.ቃደ አዘዘ. (1991). የሰነድ መመሪያ አዲስ አበባ: አርቲስቲክ ማተሚያ ቤት.

Dabaleewwan

DABALEE ‘A’

Ragaalee odeefkennitootarraa funaaname kan agarsiisu.

Yuunvarsitii Finfinneetti:

Kolleejjii Namoomaa, Qorannoo

Afaanotaa, Jornaalizimiifi Quunnamtii

Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii

1. Waliin ta’an, waliif ta’an.
2. Quncean walgargaartee, arba hiiti.
3. Maraan malee, mariin hintaatu.
4. Mixiin walqabattee, laga ceeti.
5. Tokkummaan hojii namaa miidhaksa.
6. Warra waljaallatu, dhiyaanni hinhanqatu.
7. Dhuufuun mariiyatanii dhuufan, hinajaa’u.
8. Warri marii qabu arba qabee, warri marii hinqabne, tafkiiyyuu qabuu dadhabe.
9. Waraabessi re’ee kanuma kophaa deemtu nyaata.
10. Qubni tokko titiisa hinqabu.
11. Mukni tokkichi kophaa hinboba’u.
12. Dhugaan baduu manna, mataan baduu wayya.
13. Dubbiifi uleen qajeeltu tolti.
14. Namni dhugaa baasuufi dhadhaa kadhatu, hinjaalatamu.
15. Dhugaan ilmoorra nama mararti.
16. Namni soba dheessu dhugaa bira ga’a.
17. Dhugaa waaqatu jaalata.
18. Sobaan mana buluu manna, dhugaan ala buluu wayya.
19. Sobni laga hinqaxxaamuru.

20. Soba haasa'ee, booda qaana'e.
21. Namni dhaqa sobe, galuu rakkata.
22. Jarjartuun saree dil'uu goromsaa dhabdi.
23. Jarjaraan reettii hinhoru.
24. Waraabessi jarjaraan, gaanfa loonii ciniina.
25. Galaana guute jarjartee hinseeniin, waan boodaa siitola, jarjartee hindeemiin.
26. Ariifataan irbaata isaa hata.
27. Damma lafa jiru, jarjaraan haphee guura.
28. Jarjaranii nyaachuun, hudhamanii du'uu fida.
29. Ariifataan hojii gata.
30. Ariitiin buna guba; bunni afaan guba.
31. Afaan jarjaraa maqaa abbaa tuqa.
32. Obsaan warroomani.
33. Obsaan silga goromsaa dhuga.
34. Obsaan malee haadha hinawwaallatan.
35. Bulleetu mariiyanna, nyaanneetu deeffanna.
36. Gabaabbatullee abbaa warraatu boroo taa'a.
37. Ulfina balbalaa handaaqqoon gadi jetti.
38. Abbaan warraa gaaddidduu manaati.
39. Abbaa gabaabaa ijoolleen hiriyyaa seeti.
40. Abbaan warraa alangaa lafa hinkaa'u.
41. Qal'attullee abbuma warraatu diinqa ciisa.
42. "Gabaabbadhullee anumatu abbaakeeti," jedhe harreen gaangeedhaan.
43. Amalli badaan ija nama balleessa.
44. Amalli badaan abbaas dhibeetu, gandas dhiba.
45. Amala hinqabduuf, qofaa jiraatti.
46. Harka hanna bare, dooluutu socho'a.
47. Afaan dubbii bare, bulluqa alalfata.

48. As aantifi achi aantii walcaalti.
49. Fagaattuyyuu mana ofii, hammaattuyyuu fira ofii wayya.
50. Garii Ormaarra, gadhee ofii wayya.
51. Bofni biyyee waliin, namni fira waliin jiraata.
52. Manni aareef osoo hintaane, aantef itti goru.
53. Reefa firaa sagal galagalchu.
54. Alagaa gaafa kolfaa, fira gaafa golfaa.
55. Bakka cite dhukkuba.
56. Agamsi ollaa diina.
57. Alagaafi dukkanatti hindallanani.
58. Halagaa ilkaan malee garaasaa hinargan.
59. Farda abbaan dikeen darbatu, ormi dhagaan darbata.
60. Hidda malee xannachi hindhiigu.
61. Namni alagaaf gubate, cilee hinqabu.
62. “Migirri lagaa gubannaan gingilchaan manaa boosse,” jedhan.
63. Harreen dhiittullee ilkaan walirraa hincabsitu.
64. Haahafuun firatti nama hambisa.
65. Bofarraa dheessuuf, mana buutii hinseenan.
66. Boolla arbaaf qotan, booda ofii itti badan.
67. Nama hamaa duuti lama.
68. Ollaa hamaan injiraan huccuuti; yookaan ofirraa kaasu yookaan biraa ka’u.
69. Osoo gogaan jiruu jiidhaa cabsan.
70. Dhukkuba fardaatti harree hingugguban.
71. Ofii qajeelanii waaqaan kajeelani.
72. Hamaan hammeenya hindhisu hamma du’utti gadi namarraa hinciisu.
73. Boolla jaartii jalloo jallisanii qotu.
74. Dudubbataan nama maraacheetu waggaasaatti ofiis maraata.
75. Aalbeen abbaan qare abbaa qale.

76. Lukkuun haatee haatee kan itti morma kutan baafte.
77. Qarreerra deemuun du'uufi.
78. Namni du'an hinbeekne, waan waaqni jibbu tuttuqa.
79. Waangaarii hojjedhu itti faarfatamta, waan hamaa hinhojjetiin itti gaafatamta.
80. Kan akaayaniifi kan abaaran hinmargu.
81. Qeeyyeen nama qajeelaa hinbadu.
82. Booddeen nama qajeelaa hinbadu.
83. Fardi garbuu barri darbuu hinkakatu.
84. Deeganiif, hindu'an.
85. Dhukkubsataniif, hindu'an.
86. Sa'a abbaan gaafa cabse, ormi ija balleessa.
87. Harka miti luka har'a miti boru.
88. Ganni darbu maqaa hindabarre namarra kaa'a.
89. Dubbiin rabbii suuta.
91. Bor hinbeekneen qodaan bukoon ishee sagali, ittoon ishee kudha lama.
92. Olkaa'an malee olkaataniif, hinfudhatan.
93. Sooqanii fudhachuun, yoo suuqani.
94. Ifaan kan sooratan, galgala daakkatu.
95. Warqeen harkaa qaban, sibiila diimaadha.
96. Wanti olkaa'an hinbadu jettee, jaartiin durbummaan duute.
97. Hora malee hinhoran, horii malee hintalan.
98. Yoo harkaa dhaban, ollaan nama hinjaallatu.
99. Dubartii aannan dhugdu, reessoo hinraafattu.
100. Qabeenyatu saphii dhadhaa diba.
101. Kan waahimu hindhaban, kan waakennu hinargatan.
102. Dibbeen hanga dhahan iyyiti.
103. Bishaan lagaa yaa'u, manaa yaa'ii taa'u.
104. Harkaan gatee miilaan barbaada.

105. Dhagaan hamma abbaan darbate deema.
106. Dhagaan ciisanii darbatan mataarra nama bu'a.
107. Hojjetan malee bo'ichaan dibbiqqoo hinargatan.
108. Tiskee hamtuun taakkuutti dhiistee, dhundhumatti deebisti.
109. Uf...ufiin madaa hinfayyisu.
110. Waliin ga'een dirrisiisaan simbirroo garbuu ficcisiisa.
113. Yeroon hojjechuun, yaaddoo fixachuudha.
114. Aduu dhiite, biqila hinbaasan.
115. Ganna darbe, mana hinijaaran.
116. Gabaa galtetti, harree hinoofan.
117. Boru horataan, mala ittiin hiyyeessa sossobaniidha.
118. Booda niquufnaan, of sossobuudha.
119. Ergaa waraabessi darbee, sareen dutte .
120. Boodan hojjedhaan, daandii hiyyummaati.
121. Kan darbe, hindarbatan.
122. "Gaafa bisingaa keessaa sihafe," jette intalli.
123. Harree ganama badde, galgala kurri kurriin hindeebisu.
124. Bona citaan dhiisee, ganna cidiin mana ajjeera.
125. Buqqeen bara argatte, dhagaa cabsiti.
126. Bara bineensi hammaate, fociitu dalga nama ilaala.
127. Bara dhugaan maraatte, sobatu qalbii hora.
128. Yeroo tokko tokko sa'a hookkoltuun sa'a fayyaa dura galti.
129. Bara barri hammaate, qocaatu nama nyaata.
130. Barri fal'aana takka namaaf fondoga, takka namarraa fondoga.
131. Bara bofti nama nyaate, fociin nama kajeelti.
132. Sanyii abiddaa daaraatu nama guba.
133. Gootni dhaqa gammada lugni gala gammada.
134. Dhidhiittatan dhiittaa kutatan.

135. Abbaan iyyu ollaan birmata.
136. Abbaatu of mara jette boofni.
137. Waa cabsan, waa cobsan.
138. Teenyee maaaf gubanna, deemnee of hubanna.
139. Waan harkarraa qaban darbannaan, lugna hinjedhaman.
140. Gootni waraanaan, beekan dubbiin sodaatama.
141. Namni har'a saree kiyya dhaane, bor nadhaanuun isaa hinoolu.
142. Sissiiquun geeraruufi.
143. Dhukkubni funyaan qabe, hidhii hinqatu.
144. Dhukkuba garaa najiru, nagaan hinjiru.
145. Bineensi argan, nama hinnyaatu.
146. Caamni ganamaa tiksee handaqii irraanfachiisa.
147. Har'a isarra booru anarra.
148. Arban caccabsaaf, xirinyiin udaan walitti guurti.
149. Allaattiin fira fakkaattee, simbira nyaatti.
150. Keessa keessa hadurreen bineensa.
151. Sesseeqaa seeneetu, boochisaa bahe.
152. Adala riphe, adurree se'aan.
153. Fagaara of dagate, tusseen lama ciiniinti.
154. "Kan garaa malee kan maqaa yoom nadhibe," jette waraabessi.
155. "Ani duunaan araddaan hinmargiin," jette harreen.
156. Namni waanjedhe haajedhu; nattii garaan achi haajedhu.
157. Yaarabbi nabaasi, kanfeete albaasi.
158. Waraabessi hamma qoonqoo isaatiif kaatu, lubbuu isaatiif hinkaatu.
159. Garaa nyaanni seene, yaanni hinseenu.
160. Harannee nyaannaan, hudhee nama ajjeesa.
161. Jiraachuuf nyaadhu, nyaachuuf hinjiraatiin.
162. Akka abaluuttan sirbaan, morma nama jallisa.

163. Bakkaaf diddi, hudduun hinurgooftu.
164. Qaalluun kan matashee hinbeektu, kan ormaa raggaati.
165. Baddee baddu, bakkeen ijaa hinbaddu.
166. Sareen mana isheetti xuwwee hindhaabne, mana ormaatti gaanii dhaabdi.
167. Ilmi abbaa qaqqabe, oduu akaakayyuu qaba.
168. Fardi abbaan quba qabu, gufuurra utaala.
169. Biyyaa abbaakoo jetteetu, cirriin dalluu irratti duute.
170. Baalli birbirsaa kaatee kaatee hundeesaa jala bu'a.
171. Bofni boolla isaa sareen abbaa isaa hinwallaalu.
172. Biyya abbaakoo jetteetu, injiraan moluu irratti duute.
173. Soogidda abbaan busheesse, ormi gatiin hinfudhatu.
174. Sangaa abbaan gaafa cabse, ormi ija balleessa.
175. Sangaan bakka oole fakkaata.
176. Billaachi waan uffattu hinqabne, dhagaatti uffisti.
177. Qal'attullee abbaan mogoleesaan ofirra taa'a.
178. Arba malaan malee humnaan hinajjeesan.
179. Malaan bishaan waadu.
180. Qalqalloon waanuma itti guutan baata.
181. Waan boossee hinarganne, kolfii dhabi.
182. Gabni ofii nyaatee, gowwaa afaan diba.
183. Bareedina nama gurraachaafi dubbii gabnaa nama bira gahetu beeka.
184. Iji gabnaa dura boossi.
185. Qacceed ofumaa rukkuteetu ofumaa iyya.
186. Gowwaan bakka bule hunda, mana ofiisaa se'a.
187. Hantuunni boolla lamaa hinduutu.
189. Yoo waahunda dubbatan, garaan qullaatti nama hafa.
190. Yaadni garaa guba, akka madaa qubaa.
191. Ija boossu argu malee, garaa boossu hinargan.

193. Kan garaa garaatu beeka.
194. Nama mana lamaa qoonqootu ajjeesa.
194. Saree mana lamaa gidduutti waraabessi nyaata.
195. Garaan duulanii fuula hinguurani.
196. Fira firatti hamatanii, booda nadhiisii hinkadhatani.
197. Gatii foonii raafuu hinbaasan.
198. Gatiin nama fagaara koobaniif dhuufuudha.
199. Namni dhadhaa afaan kaa'an dhagaa afaan nama kaa'a.
200. Namni foon kutaniif, mo'oo nama kuta.
201. Namni mana baasan, manaa nama baasa.
202. Namni karaa saaaqaniif, karra namaa saaqa.
203. Namni boollaa baasan, boollaa nama buusa. .
204. Gorsa didduun, du'a hindiddu.
205. Gorsa didaa, yeroon haagorsitu
206. Takkaa dhuufuun namummaadha; lama dhuufuun harrummaadha.

DABALEE ‘B’

Afgaaffii odeefkennitootaaf qophaa’e kan agarsiisu.

Yuunvarsitii Finfinneetti:

Kolleejjii Namoomaa, Qorannoo

Afaanotaa, Jornaalizimiifi Quunnamtii

Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii

Afgaaffii Odeefkennitootaaf Qophaa’e.

Kabajamtoota odeefkennitoota afgaaffii qorannichaa, qorannoon kun, mata duree “Xiinxala Qabiyyee fi Bifiyyee Mammaaksota Oromoo Gorsa Keyyantaa Kamaa Kennuuf Oolan(Haala Godinaa Shawaa Kibba Lixaa: Aanaa Qarsaa Maallimaa)” jedhurratti xiyyeeffata. Kaayyoon qorannoo kanaas, mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan walitti qabuun qabiyyee fi bifiyyeesaa xiinxaluudha. Kanaafuu, maamammaaksota hawaasni Oromoo itti fayyadamaa tureefi ammas itti fayyadamaa jiru sodaa tokko malee ifaafi bilisaan akka naaf mammaaktan kabajaan isin gaafadha. Gumaacha naaf gootaniif guddaa galatoomaa!

Maqaa_____Saala___Umurii___Ganda_____Gahee hojii_____

Qajeelfama: Afgaaffilee armaan gaditti dhiyaataniif haala gaafatamterratti hundaa’uun afaaniin deebii keessan kennaa.

1. Maqaan keessan eenyu jedhamaa? Umuriin keessanoo?
2. Waa’ee aadaa Oromoo Aanaa Qarsaa Maallimaa maalbeektu?
3. Namoonni tokkummaa yoo dhaban tokkummaa akka qabaataniif Oromoo maaljedhee mammaakee gorsa kennafii?
4. Oromoon namoota dhimma isaanii kanneen akka: safuu, aadaa, duudhaa, seenaa...dagatan, of duuba deebi’anii dhimma isaanii akka sooqan gochuuf, mammaaksota akkamiitti mammaakuun gorsa kennaafii?

5. Oromoon namoonni hammeenya gochuu dhiisaanii gara daandii qajeelina (garummaa) gochuutti akka deebi'aniif mammaaksota akkamiitti dhimma bahuun gorsa waliif kennu?
6. Oromoon namoonni waljibbuufi walhaaluu dhiisanii gochaa waliif dhabachuu, waljaallachuu, waliif birmachuufi arjummaa akka waliif qabaataniif mammaaksota akkamii mammaakuun gorsa?
7. Oromoon namoonni daandii ofittummaa, har'ummaafi hirkattummaarraa goranii daandii waan waliinummaa, waan egereefi eenyummaa mataa isaanii akka yaadan gochuuf mammaaksota akkamii gargaaramanii gorsa waliif laatu?
8. Oromoon namoota waan isaaniirratti sodaatanii of dhoksanii jiraatan, of dhoksuu dhiisaanii ifaafi bilisaan sodaa tokko malee onnatanii dhimma isaanii akka falmataniif mammaaksota akkamiitti gargaaramuun gorsa kennaaf?
9. Oromoon namoonni araddaafi qabeenya isaanii haalaan akka kununsataniifi eeggataniif mammaaksota akkamiitti gargaaramuun gorsa kennaafii?
10. Oromoon namoonni gaddaafi gammachuu dabarsan keessatti namoota abdii kutatan abdii kutannaa malee akka jiraataniif mammaaksota akkamiitti gargaaramuun gorsa kennaafi?
11. Oromoon namoota imaanaa hawaasaa dagachuun waan gaarii gochuurra finna isaanii irratti waan gaddisiisaa godhaniif, gaabbanii gocha isaanii kanarraa akka deebi'aniif mammaaksota akkamiitti gargaaramuun gorsa kennaf?
12. Oromoon namoonni fafakkeessuufi of jajuu dhiisanii ofta'anii akka jiraataniif mammaaksota akkamiitti gargaaramuun walgora?
13. Oromoon ollaafi ollaan, firriifi firri, abbaa manaafi haati manaa, abbaafi ilmi/hintalli/, haatiifi ilmi/intalli/ yoo waldhaban mammaaksota akkamiitti gargaaramuun gorsee walitti araarsa?
14. Oromoon namoonni hojii hojjetan dhiba'ummaan hojjechuu dhiisanii itti gaafatamummaafi haamileen akka hojjetaniif mammaaksota akkamiitti gargaaramuun gorsa waliif kennu?
15. Oromoon namoonni rakkinoota isaan mudatan hunda obsaan dandamatani akka jiraataniif maammaaksota akkamiitti gargaaramuun gorsa waliif kennu?
16. Oromoonni namoonni jiruufi jireenya isaanii keessatti of eeggannoon akka jiraataniif mammaaksota akkamiitti gargaaramuun gorsa waliif kennu

DABALEE ‘C’

Afgaaffii Odeefkennitoota marii garee xiyyeeffataaf qophaa’e agarsiisu.

Yuunvarsitii Finfinneetti:

Kolleejjii Namoomaa, Qorannoo

Afaanotaa, Jornaalizimiifi Quunnamtii

Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii

Afgaaffii Odeefkennitoota Marii Garee Xiyyeeffataaf Qophaa’e.

Jaallatamoo odeefkennitoota marii garee qorannichaa qorannoon kun, mata duree “Xiinxala Qabiyyee fi Bifiyyee Mammaaksota Oromoo Gorsa Keyyantaa Kamaa Kennuuf Oolan(Haala Godinaa Shawaa Kibba Lixaa: Aanaa Qarsaa Maallimaa)” jedhurratti xiyyeeffata. Kaayyoon qorannoo kanaas, mammaaksota Oromoo gorsa eeyyantaa namaa kennuuf oolan walitti qabuun qabiyyee fi bifiyyeesaa xiinxaluudha. Kanaafuu, maamammaaksota hawaasni Oromoo itti fayyadamaa tureefi ammas itti fayyadamaa jiru bilisaan akka naaf mammaaktan bilisaan isingaafadha. Gumaacha naaf gootaniif guddaa galatoomaa!

Odeeffannoo Waa’ee Odeefkennitoota Marii Garee

Maqaa_____Saala___Umurii___Ganda_____Gahee hojii_____

Qajeelfama:Gaaffilee armaan gaditti isiniif dhiyaatan irratti gareen erga mariiyattanii dooda afaaniin deebii keessan kennaa.

1. Oromoonni namoota gorsuuf mammaaksatti nigargaaramuu?
2. Oromoonni mammaaksa mammaakuun qabiyyee akkamiirratti walgorsu?
3. Oromoon mammaaksatti gargaaramuun yeroo namoota gorsan mammaaksicha bifa kamiin dhiyeessu?
4. Hawaasa Oromoo keessatti eenyutu mammaaksa mammaakuun nama gorsa?
5. Garee hawaasa Oromoo keessaatti namoota akkamiitu mammaaksan gorsama?
6. Mammaaksatti gargaaramanii nama gorsuun bu’aa maalii qaba?
7. Mammaaksi Oromoo yoomessa akkamii keessatti mammaakama?

DABALEE ‘D’

Gabatee odeefkennitoota afgaaffiifi marii garee qorannichaa ibsu

Yuunvarsiti Finfinnee

Kolleejjii Namoomaa, Qorannoo

Afaanotaa, Jornaalizimiifi Sabquunnamtiitti

Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi Fookloorii

Gabatee Odeefkennitoota Afgaaffiifi Marii Garee xiyyaaffatan Argame ibsu

T/L	Maqaa Odeefkennitootaa	Saala	Umrii	Ganda	G/hojii
1	Obbo Girmaa Fooliyoo	Dhi	48	M/Colloo	Q/bulaa
2	Obbo Gaaddisaa Badhaasaa	Dhi	56	M/Collo	Q/bulaa
3	Obbo Warquu Daggafaa	Dhi	45	Leemman	H/Mootummaa
4	Obbo Abajjee Agafaar	Dhi	42	Leemman	H/Mootummaa
5	Obbo Geetuu Diilalluu	Dhi	38	Leemman	H/Mootummaa
6	Obbo Girmaa Dheeressaa	Dhi	86	Gibisoo	Soorama
7	Obbo Odaa Dheeressaa	Dhi	80	Gibisoo	Soorama
8	Obbo Caakkaa Nagawoo	Dhi	82	Maazooriyaa	Soorama
9	Obbo Tasfaayee Dhaabaa	Dhi	59	Mazooriyaa	Q/bulaa
10	Obbo Dinqaa Dirribaa	Dhi	67	Mazooriyaa	Q/bulaa
11	Obbo Xaafaa Guutaa	Dhi	81	Maazooriyaa	Soorama
12	Obbo Lammii Guutamaa	Dhi	61	Maazooriyaa	Q/bulaa
13	Obbo Nugusee Tasfaayee	Dhi	53	M/Golbaa	Q/bulaa
14	Obbo Bojaa Gabree	Dhi	70	M/Golbaa	Q/bulaa
15	Obbo Dassaalany Figaaduu	Dhi	77	Ariifata	Q/bulaa
16	Obbo Kafanii Boonsaa	Dhi	61	Ariifata	Q/bulaa
17	Obbo Simee Tulluu	Dhi	67	K/Boodhaa	Q/bulaa
18	Obbo Dillansee Malka	Dhi	80	K/Boodhaa	Soorama
19	Obbo Guutamaa Badhaadhaa	Dhi	86	Q/Waarkoo	Soorama
20	Obbo Keelloo Dugdaa	Dhi	88	Q/Waarkoo	Soorama
21	Obbo Caalaa Hulluuqaa	Dhi	72	Q/Waarkoo	Q/bulaa
22	Obbo Solomoon Tottoobaa	Dhi	48	Q/Waarkoo	H/Mootummaa
23	Obbo Bijigaa Oriyaa	Dhi	54	Q/Waargoo	Q/bulaa
24	Obbo Biqilaa Gabree	Dhi	56	M/Dayyuu	Q/bulaa
25	Obbo Boonsaa Gadaa	Dhi	87	M/dayyuu	Soorama
26	Obbo Bojaa Mardaasaa	Dhi	56	M/Dayyuu	Q/bulaa
27	Obbo Heyyoo Ida'oo	Dhi	67	M/Dayyuu	Q/bulaa
28	Obbo Hayiluu Badhaadhaa	Dhi	55	M/Dayyuu	Q/bulaa

Waraqaa Mirkaneeffannaa

A) Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, qorannoon kun hojii koo ta'uu isaafi kanaan duras Yuunvarsitii Kamiyyuu Keessatti qorannoo eebbaaf hindhiyaatiin ta'uusaa, akkasumas, wabiileen haala seera qabeessa ta'een fudhadhee wabii keessa kaa'uu koo nan mirkaneessa

Maqaa:_____

Mallattoo:_____

Guyyaa:_____